

UNIVERZITET U SARAJEVU
FAKULTET POLITIČKIH NAUKA
ODSJEK SOCIJALNI RAD

**DRUŠTVENA STIGMATIZACIJA SILOVANIH ŽENA I DJECE ROĐENE KAO
POSLEDICE SILOVANJA U BIH**

Magistarski rad

Kandidatkinja:

Elvira Toković

Mentor:

Prof. dr. Sanela Šadić

Sarajevo, septembar 2019.

SADRŽAJ

SKRAĆENICE.....	3.
UVOD.....	4.
I METODOLOŠKI OKVIR ISTRAŽIVANJA.....	5.
1. Problem i predmet istraživanja.....	5.
2. Generalna hipoteza.....	7.
3. Pomoćne hipoteze.....	7.
4. Društveni i naučni ciljevi istraživanja.....	8.
5. Metode istraživanja.....	9.
II SILOVANJE –RATNI ZLOČIN I ŽENA ŽRTVA ZLOČINA U BIH (1992-1995.).....	10.
1. Ratni zločini (silovanje)u BiH kroz historiju.....	10.
1.1.Seksualno nasilje nad ženama kao sredstvo agresije i genocida u BiH: rasprostranjenost i oblici.....	15.
1.1.1. Stigma i proces stigmatizacije u svjetlu patrijarhalno-nacionalnih (etničkih) okvira.....	19.
1.2. Rodno zasnovano nasilje nad ženama u ratnim uvjetima.....	22.
1.2.1. Specifični oblik ratnog seksualnog nasilja nad ženama u Bosni i Hercegovini: logori za silovanje.....	25.
1.3. Posljedice seksualnog nasilja nad ženama.....	30.
1.3.1. Multidimenzijalnost problema: od individualne traume do opće indiferentnosti.....	30.
1.3.2. Trauma: između lične i kolektivne (društvene) traume i stigme.....	34.
1.3.3. Prisilna trudnoća nastala kao posljedica seksualnog silovanja.....	38.
1.3.4. Neželjena djeca rata – djeca bez identiteta.....	38.
III ODNOS DRŽAVE I DRUŠTVA PREMA PROBLEMU SILOVANIH ŽENA I DJECE ROĐENE KAO POSLJEDICA SILOVANJA.....	42.
1. Postratno stanje u BiH: Stigmatizacija u okviru socijalne zaštite i ekonomskog sistema.....	42.
2. Rješavanje problema statusa žena žrtava rata u Nevladinim organizacijama i sektoru za zaštitu ljudskih prava.....	48.
3. Stigmatizacija u sistemu zdravstvene zaštite.....	50.
4. Stigmatizacija u okviru pravnog sistema (akcenat na sudskim procesima).....	55.
5. Stigmatizacija na porodičnom nivou.....	59.
IV ZAKLJUČNA RAZMATRANJA.....	69.
V IZVORI I LITERATURA	73.

Skraćenice:

ICTR - Međunarodni krivični sud za Ruandu (International Criminal Tribunal for Rwanda)

ICTY - (International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia) -Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju

JNA - Jugoslovenska narodna armija

MKCK - Međunarodni komitet crvenog križa

SANU - Srpska akademija nauka i umjetnosti

SFRJ - Savezna Federativna Republika Jugoslavija

SJB - Stanica javne bezbjednosti

SRJ - Savezna Republika Jugoslavija

UNFPA - (Populacijski fond Ujedinjenih nacija)

VRS -Vojska Republike Srpske

UVOD

Dvije i po decenije nakon završetka agresije na Bosnu i Hercegovinu 1992-1995., žrtve ratnog zločina silovanja još nose stigmatu srama i iracionalnog straha od trauma i drugih posljedica tih najmorbidnijih zločina, koji su se koristili kao oruđe rata. U opusu ratnih zločina silovanja posebno su traumirane žene, koje su nakon toga čina zatrudnjele i rodile djecu, koju sistem u našoj državi ne prepoznaje. S obzirom na pomenute probleme, kao posljedice ratnih zbivanja, u ovom radu ćemo se baviti tim problemom; žena - žrtava silovanja i djece rođene kao posljedice silovanja. Ove kategorije ratnih žrtava, u mnogome se razlikuju od drugih ratnih žrtava jer su, iako su žrtve, posebno stigmatizirane čak i od svoje porodice, familije i društva u cjelini, do totalne rezignacije zbog nedostatka institucionalne podrške i društvenog priznanja užasa i empatije prema onom što su doživjeli. Kao takve žene -žrtve zločina nailaze na brojne prepreke koje ih sprečavaju da traže svoja prava i prisiljavaju ih da se same nose sa posljedicama. U ovom radu ćemo kroz primarne dokumente različite provenijencije pratiti i analizirati ovu problematiku na području Bosne i Hercegovine u postdejtonskom periodu, te njegove posljedice na današnje bosanskohercegovačko društvo.

Rad se sastoji od tri poglavlja. U prvom dijelu rada dajemo uvod i metodološki okvir rada. Drugi dio rada govori o definiciji silovanja kao ratnog zločina protiv čovječnosti i drugim komplementarnim pojmovima. U ovom dijelu akcenat dajemo na ženu žrtvu silovanja i djecu rođenu kao posljedicu silovanja. Polazna tačka ovog uvodnog dijela bit će individualna traumatizacija i stigmatizacija, kao posljedica traumatizacije, poremećaja mentalnog zdravlja, PTSP-a, gubitka kontrole i drugo, čime ćemo konstruisati teorijski okvir neophodan za istraživanje. Treći dio rada baziran je na odnosu države i društva prema tom problemu, postavljena pozicija stigmatizacije nakon rata, te prikupljeni statistički podaci: žene/majke i djeteta u okviru pravnog, ekonomskog, zdravstvenog sistema i u okviru NGO sektora (rada Nevladinih organizacija). Rad ćemo završiti priložima, zaključkom te korištenim izvorima i literaturom.

I DIO: METODOLOŠKI OKVIR RADA

Problem i predmet istraživanja

Tokom povijesti ratovanja silovanje žena se sistematski koristilo kao oružje rata, bilo kao pojedinačni ili pak grupni čin, a sve u svrhu fizičkog i psihičkog poniženja i konačnog sloma neprijatelja. Shodno tome silovanje je najmorbidniji zločin, tj. zločin protiv ličnosti, koji ostavlja doživotne i neizbrisive posljedice na žrtvu u obliku i obimu teških traumatskih iskustava sa kojima se žrtva, bez pomoći društvene zajednice, teško može nositi. *Silovanje kao asocijalni i antisocijalni čin nije samo seksualni čin, već čin nasilja i dokazivanja moći* (Brownmiller, 1995:8-10), ali takođe i čin spremnosti počinitelja da na nemoćnoj žrtvi pokaže i dokaže sve oblike zvjerstva, neljudskosti i krajnje morbidnosti. Zato Susan Brownmiller ističe da feministička teorija definira silovanje kao krivično djelo nasilja, kao nasilni akt, ali i kao instituciju koja povratno generira patrijarhalnu dominaciju muškarca nad ženama (1995: 8-10). Jednostavno rečeno riječ je o silovanju kao činu moći i dominacije muškarca nad ženom ili muškog spola nad ženskim. S obzirom na sam sadržaj i intenzitet ratnog zločina silovanja i seksualnog zlostavljanja, žrtve imaju teška oštećenja tjelesnog, duševnog, psihičkog i duhovnog zdravlja čije su posljedice vidljive i danas. Zato je žrtvama teško govoriti o tom činu, jer na virtuelan način ponovo prolaze kroz sav taj užas najgorih zločina. No, pored toga neke žrtve su o samom zločinu i posljedicama ipak progovorile, ali kod nekih i dan danas je prisutna šutnja, jer se suočavaju sa diskriminacijom vlasti i stigmatizacijom zajednice na privatnom i društvenom planu. Pored stigmatizacije, niz je drugih razloga zbog kojih žene žrtve silovanja ne prijavljuju slučajeve nasilja: tabu seksualnog nasilja, duboka traumatiziranost, strah i osjećaj krivice, strah od porodice i zajednice, prijetnje i ponovni napadi identificiranih počinioca te nekažnjavanje istih. Ženama koje su silovane u ratu ponekad su potrebne decenije da priznaju prije svega same sebi, a onda i drugima da se tako nešto uopšte desilo. One koje su progovorile uglavnom su potaknute članicama udruženja koje se bore za prava žrtava ratnog silovanja.

S druge strane, postojeći zakonski okvir ne nudi potrebna rješenja žrtvama nasilja, što u mnogome otežava njihov položaj, svodeći njihovu egzistenciju na preživljavanje. Demotivirajuće i negativno djeluje na žrtve prethodna loša iskustva i negativni ishodi sudskih

procesa u kojima počinioi zločina silovanja nisu adekvatno kažnjeni i činjenica da većina prijavljenih počinitelja i dalje nije kažnjena što označava izostanak satisfakcije za žene, a što dovodi do neutralizacije zločina i njihove dvostruke stigmatizacije i trijumfalizma počinitelja, posebno u slučajevima gdje žene žive u istom mjestu kao i počinioi zločina.

U kontekstu navedenog problema, pored najvažnije okolnosti da je nemoguće doći do kompletnih podataka oko kojih se spekulira i pretpostavlja¹ kako bi se problem što bolje zahvatio za žrtve je vrlo važno da imaju prigodno i adekvatno priznanje za njihove patnje. Također, važno je upoznati javnost o onome što se događalo u periodu 1992-1995. godine, samo na taj način možemo spriječiti poricanje i negiranje zločina. Predmet istraživanja ovog master rada jeste društvena stigmatizacija silovanih žena i djece rođene kao posljedice silovanja. U okviru tako definisanog predmeta istraživanja posebna pažnja bit će posvećena sljedećim aspektima:

- stigmatizaciji žena i djece u kontekstu patrijarhalno-etničkog okvira,
- stigmatizacija u okviru primarnih nuklearnih jedinica - porodica,
- odnos društva prema ženama - žrtvama seksualnog nasilja u ratu i djeci rođenoj u ovom kontekstu kroz prizmu društvene / socijalne stigmatizacije,
- lične/individualne i kolektivne traume,
- stigmatizacije kroz ostvarenje prava na novčanu reparaciju,
- u proceduri prijave i registracije u nevladinim organizacijama i sektoru za zaštitu ljudskih prava,
- stigmatizacije kroz pravni sistem (zakonodavstvo i presude za počinjene zločine seksualnog ratnog nasilja) i
- stigmatizacije kroz ostvarivanje prava na pristup psihološkoj i drugim vidovima zdravstvene pomoći.

¹Istraživanje koje je provelo udruženje Žena - žrtva rata u BiH, a čije u članice upravo žene koje su preživjele silovanje i druge oblike seksualnog zlostavljanja, ukazuje na podatak 20.000 u ratu silovanih žena, dok procjene UN-a govore o frapantnom broju 50.000 žrtava silovanja tokom rata 1992-1995. godina, u BiH.

SISTEM HIPOTEZA: GENERALNA I POMOĆNE HIPOTEZE

Generalna hipoteza ovog master rada glasi:

H0: Žene žrtve silovanja tokom rata u Bosni i Hercegovini pored preživljene traume žrtve su kontinuirane stigmatizacije koja ostavlja ozbiljne posljedice na žrtve, djecu rođenu iz takvog nasilnog čina, njihove porodice i cjelokupnu zajednicu.

Pomoćne hipoteze:

▪H1: Žene žrtve silovanja tokom rata u Bosni i Hercegovini, više od 20 godina traže pravedniji tretman pri resocijalizaciji suzbijanju stigmatizacije u društvu

▪H2: Žrtve silovanja i drugih oblika seksualnog nasilja počinjenog tokom rata, nemaju istu mogućnost ostvarivanja statusa civilnih žrtava rata u oba entiteta

▪H3: Preživjele žrtve silovanja i seksualnog zlostavljanja se i dalje suočavaju sa problemima pristupa pravdi i zadovoljenju pravde, pristupa liječenju i pomoći od zdravstvene njege do psihološke pomoći

▪H4: Nepravedan tretman države i društvene zajednice prema djeci rođenoj kao posljedica silovanja

Društveni i naučni ciljevi istraživanja

Značaj ovog istraživanja ogleda se u potrebi razmatranja, analiziranja i mnogo većeg društvenog razumijevanja i senzibilizacije za probleme žena žrtava silovanja i djece rođene iz toga čina u cilju unaprjeđenja statusa žrtava, kao i posebne brige i sveobuhvatne pomoći tim žrtvama. Pored zakonske regulative o statusu žrtava silovanja i institucionalne brige empatija i briga o ovom dijelu stanovništva, koji se nalazi na samim marginama, mora pronaći svoj put i preko naučnih, stručnih, oglednih i drugih radova koji će učestvovati u širenju znanja, razbijanju predrasuda, poboljšanju stanja direktnih žrtava, ali i na sprečavanju novih zločina (razvijanjem svijesti o zlu nasilja), zakonskim rješenjima kojima bi se apelovalo na svijest ljudi kako bi izbjegli počinjenje ovako teških oblika zločina protiv čovječnosti uopće. Na osnovu postignutih rezultata ovog naučnog istraživanja u budućnosti neophodno je:

- a) senzibiliziranje zajednice o ranjivosti i specifičnosti ove grupe žena,
- b) razvijanju društvene odgovornosti,
- c) reduciranje reprodukcije i minimiziranje stigme i
- d) uticaj na izmjenu socijalnog statusa žena preživjelih ratno seksualno nasilje i silovanje kao i djece rođene kao posljedice silovanja.

Naučnom deksripcijom problema izložit ćemo društveni i svaki drugi oblik stigmatizacije silovanih žena i djece rođene kao posljedice silovanja. Drugim riječima, opisaćemo uzroke, ciljeve i posljedice društvene stigmatizacije silovanih žena i djece rođene kao posljedice silovanja u Bosni i Hercegovini. Ovaj rad u tom slučaju neće biti isključivo gledan kroz prizmu doprinosa naučnoj zajednici, nauci i društvu uopće, već će predstavljati polaznu osnovu svakog drugog istraživanja na slične važne teme.

Osim navedenog, rezultati ovog istraživanja sa naučnog aspekta će pomoći pri pronalaženju načina kojim će se smanjiti stigma posebno ciljano u urbanim, a potencijalno i u seoskim sredinama.

METODE ISTRAŽIVANJA

Osnovni dio istraživanja temelji se na analizama građe i podataka, prikupljanju, obradi, selekciji, klasifikaciji, komparaciji, sistematizaciji uz naglašeni kritički pristup kompletnoj građi. U ovom istraživanju primjenjeno je više naučnih metoda: analitičko-dokumentaciona, statistička obrada podataka, klasifikacija, sistematizacija, komparacija podataka, hipotetičko-deduktivna i analitičko-deduktivna metoda.

U radu je korišten tematski pristup.

II DIO: SILOVANJE - RATNI ZLOČIN I ŽENA ŽRTVA ZLOČINA U BIH (1992 - 1995.)

Ratni zločin silovanja u Bosni i Hercegovini kroz historiju

Rat, kao najdrastičniji organizirani oblik oružanog sukoba zbog interesa u raznim područjima, u ljudima ostavlja neizbrisive fizičke i psihičke posljedice. U tim žestokim sukobima, vođenim svim raspoloživim oruđima, oružjima i sredstvima ne poštuju se nikakva pravila niti zakoni, a sve u cilju da se porazi i na koljena baci suprotna strana. Sva ljudska prava, pa i ona osnovna prava, slobode i fizički integritet prvi su na udaru. Najsvježiji primjer ugroženosti toga je agresije na Bosnu i Hercegovinu, u kojoj su se počinili svi oblici zločina, kao što su nezakonito zarobljavanje, psihičko, fizičko i emocionalno zlostavljanje, silovanje, seksualno ropstvo, prisilne trudnoće, iseljavanja, pljačkanja, otuđivanja i prisvajanja tuđe imovine do zločina genocida. Takve zločinačke radnje svakodnevno su se događale unatoč brojnim rezolucijama i osudama međunarodne zajednice te prisustvu vojnih formacija Ujedinjenih nacija, koje su trebale zaustaviti zločine, razaranja i uspostaviti mir.

U opusu pomenutih zločina ipak treba izdvojiti zločin silovanja, kao najbrutalniji oblik nasilja i zlostavljanja u smislu gaženja ljudskosti, zločinu kojemu se ne pridaje dovoljna pažnja, a koji je na žrtvama ostavio velike posljedice na svim razinama ljudskog postojanja.

Ratno silovanje po brutalnosti i perversiji nadilazi sva, pa čak i najokrutnija moguća djela zločina. Za čin silovanja bi trebali odgovarati, ne samo počinio, već i nadčinjeni i naredbodavci, jer je silovanje specifičan ratni zločin kojim se krše temeljne ljudske vrijednosti i dostojanstvo. U tom ambijentu bezakonja i masovnih kršenja ljudskih prava žrtvama se smatraju osobe koje, individualno ili kolektivno, dožive oštećenje, fizičku ili mentalnu ozljedu, emocionalnu patnju, ekonomski gubitak ili značajno narušavanje fundamentalnih prava kroz djela ili propuste kojim se krše krivični zakoni koji su na snazi u zemljama članicama, uključujući one zakone koji se odnose na krivičnu zloupotrebu moći (Đuderija, 2015:133).²

Kada se govori o ratnom silovanju može se reći da je ono dominantan oblik muškog nasilja nad ženama i oblik ratnog nasilja te se ono definira kao istodobno i spolni i ratni zločin

²Deklaracija o osnovnim načelima pravde za žrtve zločina i zloupotreba moći, usvojena od strane UN-a 29. novembra 1985.godine.

(Mladenović, 1998:4). U javnim raspravama nerijetko se nailazi na različite diskurse govora o silovanju u ratnom ambijentu, gdje jedni, najčešće feministički pokreti, naglašavaju da je takva vrsta silovanja napad na ženu u rodnom smislu, dok drugi smatraju da to nije silovanje bilo koje žene, nego žene koja je pripadala određenom narodu, očituje se kao gledište previše nacionalistički obojeno. Time se po ovim drugima ističe da silovanje jedne žene može simbolički predstavljati napad na cijeli narod kojem pripada dotična silovana žena. Poznata američka feministkinja Susan Brownmiller u svojoj je knjizi *Protiv naše volje: muškarci, žene i silovanje istaknula sljedeće*: Silovanje nije ništa više ni ništa manje nego vrlo svjestan proces zastrašivanja žena kojim svi muškarci drže sve žene u stanju straha (Brownmiller, 1995: 15), dok u tom smislu psihijatrica Ruth Seifert u svojoj knjizi *Rat i silovanje (War and Rape 1993.)* ističe da je silovanje ekstremni čin nasilja počinjen spolnim putem i ono nije prvenstveno seksualno motiviran čin, već čin agresije.

U psihi silovatelja ne ispunjavaju se samo seksualne funkcije, već se manifestira bijes, agresija, nasilje i dominacija nad slabijim spolom, odnosno ženom. Svrha silovanja je da se ženu ponizi, degradira i pokori.³ Prisilan ulazak u tijelo žene najteži je napad, a počinitelj zadire u najintimniji dio žrtve skrnavi i razdire dostojanstvo osobe. S pravom se može reći da je to obilježje teškog zlostavljanja i mučenja. Prisilni unos u žensko tijelo ima učinke koje možemo usporediti s mučenjem, jer ono uzrokuje fizičku bol, gubitak dostojanstva osobe i samoopredjeljenje, a to je napad na identitet žene. U tom smislu bitno je istaknuti da je cilj svakoga silovanja u ratu prvenstveno poniženje i depersonaliziranje žrtve, čin kojim se čitava grupa kojoj žrtva pripada želi obesčastiti i obesmisлити. U ovom kontekstu važno je da je žrtva žena i da je određene nacionalnosti, bez obzira na njezinu životnu dob te fizički izgled.

Kroz dugu povijest ratovanja, nažalost silovanje i nasilje nad ženama bio je neizbježno oruđe rata. Mnoštvo je primjera silovanja u novijoj povijesti, u Drugom svjetskom ratu, kao i u lokalnim ratovima nakon velikog rata. Od Drugog svjetskog rata pa naovamo, nasilje i ratno seksualno nasilje nad ženama smatrani su najstrašnijim povredama ljudskih prava ikada zabilježenim u povijesti ljudskog društva. To je "okrutna shema" (Seyler, 2012: 66-86) koja se ponavlja i pokazuje kako aktualni povijesni trenutak, što predstavlja logičan i poražavajući slijed događaja, kako vidimo u ratovima poput ovog u Siriji.

³Seifert, Ruth; *War and Rape: Analytical Approaches*. Geneva, Switzerland: Women's International League for Peace and Freedom (WILPF), 1993., preuzetosastranice: http://wilpf.org/wpcontent/uploads/2014/08/1992_War_and_Rape.pdf, pristupljeno 21. jula 2017.

Drugi svjetski rat je donio promjene kada je u pitanju povećanje nasilja, raznovrsnost oblika primjenjivosti i uopće razvoj eugeničkog diskursa prema kojemu nacije podređene jednoj superiornoj naciji ne trebaju niti postojati, tako da je sve to išlo u smjeru permanentnog povećanja općeg nasilja a posebno nasilja i silovanja žena. Kao i u svakom oružanom sukobu stradanja su ogromna za cjelokupne populacije ljudi, a pogotovo za žene, koje su pored svih drugih oblika nasilja izložene i onim najgrubljim ponižavajućim, kako to ističe Michelle Seyler. S obzirom da nije moguće utvrditi tačan broj niti realne statističke podatke koji će ukazati na obimnost ovakvih pojava za vrijeme Drugog svjetskog rata, potrebno je pored toga konsultovati niz dokumenata kako bi se konstruisala prava slika o stanju, stepenu povređivanja i ugroženosti žena.

Tako u Izvještaju Zemaljske komisije za utvrđivanje ratnih zločina za Bosnu i Hercegovinu nalazimo različite podatke o seksualnom stradanju i nasilju nad ženama: od silovanja, smještanja u bordele, prisilne sterilizacije, eksperimentiranja, kontaminacije različitim bolestima, genitalnim i svakim drugim sakaćenjima (Zečević & Popović, 1999:33). Silovanje u koncentracijskim logorima i u institucionaliziranim logorskim bordelima u kojima su žene držane protiv svoje volje, a za užitak vojnika, bili su jedan od najmračnijih načina zloupotrebe žena u Drugom svjetskom ratu, gdje je pristanak na trajno silovanje bez opiranja nuđen kao mogućnost za preživljavanje. Brojne podatke o ovim oblicima nasilja možemo pronaći i u digitalnim izjavama u arhivu Američkog memorijalnog muzeja Holokausta (u Washingtonu). Također, bitno je naglasiti da su stradanja nevinih i civilnih žrtava rata podjednako bila zastupljena na svim stranama kako nacističkoj, tako i japanskoj⁴ i sovjetskoj.

Nakon bolnog iskustva iz vremena Drugog svjetskog rata, rasprostranjeno nasilje i silovanje žena na još većem zločinačkom stupnju događalo se u Bosni i Hercegovini, u srcu civilizirane Evrope. Brutalnost tih zločina u Bosni i Hercegovini otkriva se kroz sve oblike nasilja nad ženama, a posebno sa postojanjem "ženskih soba" koje su uz logor služile za masovno seksualno mučenje i silovanje. U ovom zločinačkom postupku bitno je uočiti repetitivnost obrasca u masovnom seksualnom ratnom nasilju nad ženama. Povijest kolektivnih katastrofa dvadesetog stoljeća u cjelosti, od balkanskih ratova, raspada Jugoslavije, pa do agresije na Bosnu i Hercegovinu, svjedoči o već pomenutom obrascu ponovljivosti i tragičnosti ratnog

⁴Posebno važan primjer predstavlja Natalia Buchowska u svom radu kada navodi postojanje kampova nazvanih "komforne postaje" koji su služili kao japanski bordeli u kojima su se nalazile uglavnom Koreanke i koje su bile podvrgnute različitim oblicima seksualnog ropstva, seksualnog iskorištavanja i nasilja.

nasilja. Direktno svjedočanstvo o ponovljivosti ratne povijesti čovječanstva nalazimo u zadnjoj deceniji dvadesetog stoljeća, koja je obilježena ratnim sukobima na Balkanu, raspadom Jugoslavije i gubitkom vjere u socijalističku utopiju te smjene jednog totalitarnog sistema vladanja drugim pluralnim i demokratskim sistemima. Krvavi raspad Jugoslavije odvio se u najezdi talasa barbarizma, isključive dehumaniziranosti, borbe za čist etnički prostor i ostvarenje fašističkih ideologija i politika predvođenih elitnim kulturnim i političkim vođama koji se i danas terete, ali i odgovaraju za najozbiljnije ratne zločine.⁵

Sa disolucijom Jugoslavije, zločini protiv čovječnosti i međunarodnog prava, posebno u četverogodišnjoj agresiji na Bosnu i Hercegovinu bili su po svojoj okrutnosti, oblicima, načinima i realizaciji, rijetko viđeni u novijoj historiji ljudskog društva. Agresija na državu Bosnu i Hercegovinu imala je dva ključna cilja, koja su u svojoj realizaciji išla uporedo; zauzimanje teritorije i etničko čišćenje zauzete teritorije, ali takođe i činjenje što je moguće više zločina kako bi se odaslala poruka da je zajednički život nemoguć i da su ovi prostori rezervisani isključivo za jedan narod. Ti ciljevi su se realizirali na krajnje brutalan način čak i u područjima gdje nije bilo nikakve vojne prijetnje, gdje su srpske vlasti nesrpski živalj na razne načine terorisali, zatvarali, premlaćivali i na najbrutalniji način ubijali nedužne zatočenike, te činili masovna silovanja, a sve u cilju stvaranja potpuno etnički čistog prostora samo za Srbe. Sa takvim postupcima ni etablirana hrvatska politika u Bosni i Hercegovini, potpomognuta hrvatskom državom, nije zaostajala, što su svjedočili logori i zatvori širom Hercegovine.

Prema svim međunarodnim normama i konvencijama akti nasilja i silovanja usmjereni na fizički i psihički integritet i dostojanstvo čovjeka, kako protiv javnog morala tako i protiv niza vrijednosti koje se smatraju temeljnim dostignućima čovječanstva kao cjeline, gdje se posebno ističu ljudska prava koja su garantovana Poveljom UN-a, Međunarodnim pravom ljudskih prava, konvencijama, protokolima i čitavim sistemom međunarodno pravnih propisa savremenog doba. Shodno pomenutoj međunarodnoj legislativi, godine 2003 donešen je Krivični zakon BiH, koji u glavi XVII ističe Krivična djela protiv čovječnosti i vrijednosti zaštićenih međunarodnim pravom, kojeg danas sudstvo Bosne i Hercegovine primjenjuje u procesuiranju ratnih zločinaca. Sa stanovišta ovog zakona silovanje je označeno kao *prisiljavanje druge osobe upotrebom sile ili prijetnje direktnim napadom na njezin život ili*

⁵Zasigurno najveći pokretač kulturnog aspekta rata u osamdesetim godinama prošlog vijeka i osvjedočeni savjetnik i pomoćnik Slobodana Miloševića jeste Dobrica Ćosić. Njemu su pridruženi i brojni drugi politički i kulturni radnici.

tijelo ili na život ili tijelo njoj bliske osobe, na seksualni odnos ili s njim izjednačenu seksualnu radnju (silovanje), seksualno ropstvo, prisilnu prostituciju, prisilnu trudnoću, prisilnu sterilizaciju ili bilo koji drugi oblik teškog seksualnog nasilja (Član 172).

Još jedna, veoma bitna, definicija silovanja jeste ona koju je definisao Međunarodni krivični tribunal za Ruandu (ICTR-International criminal tribunal for Rwanda). Fizički nasrtaj seksualne prirode počinjen nad osobom pod prisilnim okolnostima. Seksualni napad je akt zločina protiv čovječnosti isto kao i drugi akti koji su počinjeni s ciljem da se uništi u potpunosti ili djelomično određena grupa kao takva.⁶

Razdoblje ratova koji su zahvatili bivšu Jugoslaviju, devedesetih godina prošlog stoljeća bilo je obilježeno rasprostranjenim i sistematskim silovanjima i drugim oblicima seksualnog nasilja i zločina svake vrste. Iako stvarni broj nije poznat na prostoru Bosne i Hercegovine silovano je oko 50.000 žena, kako procjenjuju Ujedinjeni narodi. Udruženje Žena - žrtva rata u svom izvještaju iznose podatke o 25.000, silovanih i seksualno zlostavljanih žena kroz projekat "Poboljšanje položaja žena žrtava rata u bh. društvu" finansiran od strane Evropske Unije, a koji je trajao 6 mjeseci rada na terenu⁷, dok je prema podacima Centra za istraživanje i dokumentaciju Saveza logoraša Bosne i Hercegovine, ovakav oblik torture preživjelo preko 30.000 žena.⁸

Međutim, Komisija Evropske zajednice je 1993.godine procijenila da broj žrtava silovanja u Bosni i Hercegovini iznosi dvadeset hiljada. Komisija Ujedinjenih nacija smatra da je sistematsko silovanje "instrument Etničkog čišćenja", dok organizacija Human rajts voč smatra da je ono "oružje za vođenje rata" (Štiglmajer, 2003:445). Iako se podaci pomenutih subjekata brojčano razlikuju, ipak se ne mogu zanemariti neupitni podaci koji ukazuju na masovnost ovog zločina, kao i na upotrebu ove vrste nasilja kao ratnog oružja, čime se bez dvojbe može dokazati da je u pitanju zločin protiv čovječnosti. Sistematski karakter silovanja može takođe biti važan da bi se ispunili zahtjevi za podizanje optužnice za genocid (2003:445). To se pokazalo kod optužbi za seksualno nasilje nad ženama iz plemena Tutsi u Ruandi, za što je sud došao do zaključka da je silovanje bilo usmjereno na sve Tutsi žene, te na osnovu toga Sudsko vijeće zauzelo stav da ako se čini s namjerom da se zaštićena grupa

⁶Statut ICTR-a, zločini protiv čovječnosti, str.61,<http://www.unictt.org/Portals/0/English/Legal/Statute/2010.pdf>, pristupljeno, 28 februar 2018.

⁷Izvor podataka iz baze: Udruženje Žena - žrtva rata, Sarajevo.

⁸Savez logoraša BiH, <http://logorasibih.ba/>, pristupljeno, 20.aprila 2016.

uništi u cjelosti ili djelomično "silovanje i seksualno nasilje predstavlja genocid, kao i bilo koje drugo djelo" (2003:446).

Seksualno nasilje nad ženama kao sredstvo agresije i genocida u BiH: rasprostranjenost i oblici

Glavni cilj agresije na Bosnu i Hercegovinu bio je osvajanje novih teritorija u cilju realizacije velikosrpske ideologije stvaranja "Velike Srbije". Genocid (eufemizam - "*etničko čišćenje*") je bio strateško oruđe upotrijebljeno u ovom cilju, a masovno silovanje je bilo oruđe u činjenju genocida (Daidžić, 2005:140). Shodno tome žena je u ratu sredstvo pomoću kojeg se osigurava činjenje genocida. U tom činu, pored toga što nasilnik uništava ljudske živote, materijalna i kulturna dobra, silovanjem žena silovatelj poručuje cijeloj toj grupi kojoj pripada žrtva, da mora nestati sa određenog teritorija, bilo milom ili silom na način najokrutnijih nasilnih metoda i sredstava. Tako je silovanje, kao dio ratne strategije, za cilj imalo protjerivanje stanovništva te kao takvo postalo metodom ratovanja i etničkog čišćenja.

Učinak tog čina odmah se pokazao sa odlaskom žena sa tog područja u kojima su bile silovane kako ne bi bile stigmatizirane, a one koje nisu silovane iseljavale su se preventivno iz straha da se na tom području i njima ne bi taj strašni zločin dogodio. To sve ukazuje na činjenicu da je silovanje jedan od najokrutnijih načina realizacije agresije na teritorij Bosne i Hercegovine. Tako su agresori u ostvarenju svog cilja, svoje zločinačke namjere usmjerili na ženu, kao ključni objekat i predmet nasilja, ženu koja je po svemu temelj porodice i društvene zajednice, a njenim poniženjem i uništenjem, bili su svjesni da se uništava i porodica i društvena zajednica (država), koju su oni sa maksimalnom ostrašćenošću rušili. Tako su u svom pohodu na rušenje države Bosne i Hercegovine agresori primjenjivali sve *obrasce seksualnog nasilja odnosno, silovanja, seksualnog ropstva, prisilne prostitucije, prisilne trudnoće, prisilne sterilizacije ili bilo kojeg oblika seksualnog nasilja slične težine nad ženama, muškarcima ili djecom* (Đuderija, 2015:13).

Svi zločini genocida u XX stoljeću su vršeni uz planiranje, pripremanje, znanje, saglasnost i učešće države/država i njihovih najviših organa vlasti, što je slučaj i sa državom Saveznom Republikom Jugoslavijom (Srbijom i Crnom Gorom), koja je na kraju XX stoljeća vodila osvajački rat protiv Republike Bosne i Hercegovine i pri tome, ciljano planirala, logistički

pripremila i na perfidan način preko svojih kolaboracionista vojske i policije republike srpske izvršila genocid nad Bošnjacima. Tako su zločini najgore vrste nad ženama bili krucijalni reper za vrijeme trajanja agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu. Njihova su stradanja težak teret na savjesti međunarodne zajednice, koja ih je mogla spriječiti, ili barem umanjiti.

Istina o sistematskim i masovnim silovanjima i seksualnom zlostavljanju u Bosni i Hercegovini ipak je došla u središte pozornosti javnosti širom svijeta. Izvanredno veliku ulogu u tome su imale moćne televizijske kuće, elektronski mediji, novine... Nemjerljiv je i doprinos mnogih feministkinja, koje se nisu dale omesti kolegijalnim obzirima kad su u zločinu prepoznale slučaj bez presedana u dugoj historiji ratnih silovanja. Nakon dugog oklijevanja svijet je na kraju priznao i definirao zločin, masovna silovanja okvalificirana su kao ratno sredstvo protiv bosanskih civila, u prvom redu Bošnjaka (Vranić, 1996:18).

Srpske snage i njihove paravojne formacije i naoružani civili, identificirani su kao masovni i sistematski počinitelji (Vranić, 1996:18), što je vidljivo u presudama ICTY-a i drugih sudova koji su sudili ratnim zločincima. ICTY je vodio postupke protiv počinitelja zločina teškog kršenja međunarodnog humanitarnog prava, što uključuje i seksualno nasilje. Međutim, do sada je ICTY izrekao neznatan broj kazni za zločine silovanja. Također, masovne grobnice i koncentracioni logori su bitni pokazatelji agresije i realizacije njene osnovne namjere – biološko i duhovno istrebljenje Bošnjaka, odnosno genocid nad tim narodom. *Gdje je silovanje izvršeno na masovnoj i sistematskoj osnovi radi proizvodnje beba silovateljevog etniciteta, uništavanja porodičnog života žrtava i čišćenja okolnih oblasti od svih drugih etničkih grupa, silovanje postaje genocidno* (Činkin, 1994:166). Seksualno nasilje počinjeno u vrijeme agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu, obuhvatalo je ne samo hiljade žena i djevojčica, već su silovani muškarci i dječaci bili direktne žrtve, čime se proširuje tumačenje ovog zločina kao sredstva agresije i genocidne politike. Zato Krivični zakon Bosne i Hercegovine (2003) ne poznaje razliku po spolu u odnosu na zločin silovanja i seksualnog nasilja, s obzirom na pojavu ovog oblika nasilja i nad muškarcima kao i djecom.⁹ Zakon ne spominje spol silovatelja ili žrtve, niti bračnu zajednicu. Silovanje kao takvo jeste zločin, bez obzira na okolnosti, spol, bračni status, uzrast itd. Žene nad kojima su izvršeni

⁹Krivični zakon BiH, 2003., Prečišćeni nezvanični tekst, Službeni glasnik Bosne i Hercegovine br. 3/03, 32/03, 37/03, 54/04, 61/04, 30/05, 53/06, 55/06, 32/07, 8/10, zločini protiv čovječnosti, član 173. Dostupno na web stranici: <http://legalist.ba/wp-content/uploads/2014/02/Krivicni-zakon-BiH-neslužbeni-precisceni-tekst.pdf>, pristupljeno, 28. 5. 2018.

¹⁰ Izvor podataka iz baze: Udruženje Žena –žrtva rata, Sarajevo.

brojni zločini protiv čovječnosti i međunarodnog prava, svih starosnih dobi od 7 do 76 godina¹⁰ u momentu izvršenja čina silovanja. Potvrđeno je da je bilo djevojčica koje su neposredno poslije silovanja ubijene, pa se njihova starosna dob ne zna, dok one najmlađe dobi taj sramni čin nisu preživjele. Također, ovaj podatak važi i za žene u starijoj životnoj dobi. Nad njima su izvršeni različiti oblici ratnog zločina, spolnog nasilja, fizičkog i psihičkog zlostavljanja. Sve se to dešavalo u zločinačkim djelima masovnog silovanja, hapšenja, zatvaranja u zatvore i posebne logore, gdje su mučene, stavljane u živi štit, odvođene na prisilni rad, prisilno progonjene iz svojih sela i gradova, pljačkane, ubijane, bacane u jame i masovne grobnice i na bezbroj drugih načina brutalno ponižavane.

Imajući sve činjenice u vidu možemo govoriti o raznim oblicima ratnog zlostavljanja koji se međusobno isprepliću. Po ustaljenom pravilu, prije samog silovanja predhodio je čin otmice i prisilnog odvođenja u nepoznate objekte. Pored ustaljenog oblika ratnog nasilja kojima su bile izložene žene, bila je veoma zastupljena i ratna prostitucija kao oblik iskorištavanja ženskog tijela pri čemu žena "dobrovoljno" postaje predmet seksualnog čina neprijateljske etničke skupine samo kako bi preživjela ona sama, i kako bi zaštitila vlastitu djecu i bližu porodicu od fizičkog, psihičkog i seksualnog zlostavljanja. Sve ovo i još mnogo više što se dešavalo u BiH, čini lepezu najrigidnijih zločina nad ženama.

Medijskim skretanjem pažnje na popratne pojave ratnih događaja 1992. godine u Bosni i Hercegovini, silovanje postaje javna činjenica, a pritisak feministkinja i advokatkinja na međunarodne organizacije i grupe rezultira definisanjem ratnog silovanja kao ratnog zločina protiv čovječnosti, (1993) od čega je teži samo ratni zločin genocida. Statutom ICC-a (Međunarodnog krivičnog suda) usvojenog 1998. godine definišu se četiri zločina protiv žena kao ratni zločin: silovanje u ratu, seksualno ropstvo, prisilna trudnoća i prisilna prostitucija (Mladenović, 2005:22). S druge strane, seksualno nasilje kao zločin protiv čovječnosti, napad na civilno stanovništvo uključuje: a) silovanje, b) seksualno ropstvo, c) prisilna prostitucija, d) prisilna trudnoća, e) prisilna sterilizacija f) ili bilo koji drugi oblik seksualnog nasilja slične težine koji podrazumijeva svaku prinudu na seksualni odnos ili druge oblike seksualnog nasilja (Čekić, Termiz & Mešić 2007:126). Sve pomenuto ukazuje da se tokom agresije na Bosni i Hercegovinu vršila sistematska kampanja porobljavanja žena kao oruđa za vođenje rata, što su pokazale mnoge optužnice i presude. Tako je, odmah nakon rata, juna 1996. Međunarodni krivični sud za ratne zločine počinjene na tlu bivše Jugoslavije (ICTY)

podigao optužnice protiv osmorice bosanskih Srba zbog porobljavanja i silovanja muslimanki u Foči... U Fočanskim optužnicama Haški tribunal je dvojicu optuženih teretio za porobljavanje kao zločin protiv čovječnosti, jer je porobljavanje međunarodni zločin i u ratu i u miru. Rimski statut iz 1998., kojim je osnovan stalni Međunarodni krivični sud, uključuje seksualno porobljavanje i prisiljavanje na prostituciju u kategoriju zločina protiv čovječnosti i teških prekršaja Ženevskih konvencija. Statut definiše porobljavanje kao korišćenje neke ili svih vrsta prinude kojima raspolaže vlasnik osobe, a tu se uključuje i primjena takve prinude u trgovini ljudskim bićima, posebno ženama i djecom"(Rodrig, 2003:447).

Silovanje i seksualno nasilje u agresiji na Bosnu i Hercegovinu sa velikom ostrašćenošću korišteno je kao oblik agresije i genocida, koje je ciljano uništavalo ljudsko dostojanstvo. Kroz dugu povijest ljudskog društva silovanje je uvijek bilo prisutno u ratovanjima, i ono je uvijek dio ratnog sadržaja. Silovanje kao akt nasilja oduvijek je imalo svrhu rasplamsavanja negativnih strasti i trijumfalizma, kojim bi na poseban način, direktno i indirektno napakostili, ponizili i kaznili čitavu grupu kojoj pripada žrtva, i na takav način čitavu grupu uplašili, otjerali i na kraju uništili.

Stigma i proces stigmatizacije u svjetlu patrijarhalno-nacionalnih (etničkih) okvira

U *Rječniku stranih riječi: tuđice, posuđenice, izrazi, kratice i fraze* (Anić, Klaić & Domović 1998: 1342-1343), navodi se da riječ stigma potiče od grčke riječi *stigma* koja označava ubod, točku, mrlju, u botanici dio cvijeta, kod člankara ožiljak, opekotinu, žig "znak srama koji su stari Grci i Rimljani udarali zločincima i odbjeglih robovima; pren. sram, stid" (1998:1342-1343). U bliskoj vezi sa ovim pojmom je pojam ili proces stigmatiziranje, kojeg autori Anić, Klaić i Domović označavaju kao: riječ koja vodi porijeklo od grč. *stigmatizo* što znači obilježiti žigom, žigosati, pren. oklevetati; stigmatizirane osobe psih. osobe na kojima se rane slične Kristovim pokazuju bilo izvana, bilo da ih one osjećaju u sebi (prema mišljenju psihopatologa, stanje slično stanju kod nekih slučajeva hipnotizma i histerije (1998: 1342:1343). Naravno da u epistemologiji i društvenim naukama uopće stigmatiziranje i stigma najčešće se koriste upravo u prenesenom značenju osjećaja nelagode, stida, srama, krivnje koji u pojedincima izaziva žigošuće postupanje zajednice, normi, praksi i društva.

Centralni pojam ove teze odnosi se na dvostruku stigmatizaciju: s jedne strane društvenu u vidu osude žena žrtava silovanja i njihove djece kao plodova silovanja, i s druge strane, auto/stigmatizaciju žene koje ne mogu odagnati osjećaj stida i krivice, koji ih stalno prati, zato što su preživjele silovanje, da bi im nakon tog čina bilo nametnuto mišljenje da su same krive što su silovane.

Politička i ideološka konstrukcija Drugosti (neprijateljskog Drugog, u odnosu na kojeg se definiše nečija superiornost) je izraz ratnog imeprativa koji teži da ostvari etnički čiste zajednice koje su uvijek nasuprot "neprijateljskih kolektiviteta". *Etnički identitet* nekog kolektiva podrazumijeva grupnu identifikaciju na temelju iste kulture, jezika, religije, tradicije i povijesti. Etnička podjela i raslojavanje po principu razlika na *mi* i *oni* svjedoči o postojanju etničkog pluralizma na određenom prostoru unutar političke zajednice kao što je država ili narodne zajednice/nacije. Takav primjer je Bosna i Hercegovina sa svojom multietničkom strukturom stanovništva. U takvom ozračju u kojem se ne njeguje princip tolerancije nastaju *mitovi o našoj kulturi*, kako bi to rekla Rada Iveković, koji se uzdižući preko superiornosti utiče na identificiranje članova etničkog kolektiva po principu etnije (i nacije) gdje svojevrsnim vidom manipulacija stvaraju se i radikalni oblici svijesti kakav je

nacionalizam. Pored nacionalizma posebno važnu ulogu u formiranju ovog tipa identiteta igra i religija. Prirodno neprijateljstvo između religijskih zajednica (ni u kojem slučaju između vjera) u okvirima etničke kulture ugrađeno je u diskurse moći preko kojih se marginaliziraju upravo Drugi. Drugost se konstruiše kroz niz negativnih odlika."Hijerarhije poželjnosti"(Yuval-Davis 2004:61) zahvaljujući konceptu isključivosti/uključivosti, su u funkciji očuvanja poretka.

Svijetu koji je utemeljen na patrijarhatu muškarci označavaju ratne ugovore, ali oba spola imaju uloga u konceptu rata (Tešanović, 2004:17). Nasilje u ratu nad ženama se ne vrši samo zato što su one pripadnice druge etnije, nacije, već nasilje nad ženama uključuje i oblike nasilja nad ženskim spolom i rodom. Samoreproduciranje društva sa pozicije roda kao promjenjive kategorije i ideološki strukturirane i društveno kontrolirane jedne dimenzije (ženskog) identiteta u odnosu na svoju uvjetovanost i historijsku određenost jednim simboličkim poretkom postaje izrazito ideološko i nametnuto. Pri tome se za reprodukciju i konstrukciju novog modela žene koristi instrumentalizacija, tradicionalizacija i naturalizacija žena za vrijeme rata, naročito za vrijeme nacionalističkih ratova (2004:17). Brutalnost ratnih mehanizama u patrijarhalnim zemljama pojačana je zbog isključive radikalizacije stavova i ojačavanja stereotipa o ulozi žene u biološkoj reprodukciji nacije. Kroz reproduktivnu sposobnost žene u našim osvjedočeno muškocentričnim društvima, želi se postići uništenje kulture, tradicije, nacije i identiteta. Žena nije samo isključivo *majka nacije* već i kako to Nira Yuval-Davis ističe ona ima ogromnu ulogu u kulturnom tumačenju nacija i nacionalnoga preko politika identiteta s posebnim naglaskom na rodnim identitetima.

Ženska tijela funkcioniraju kao simbolički toposi Nacije/Muškarca (Omeragić, 2015:278-296). Nasilnim napadom na ženska tijela i identitet trasira se ratni put ka ostvarenju ciljeva. Seksualnim nasiljem nad njima, oduzimanjem svih prava i sloboda ženama se šalje poruka o uništenju i "uspjehu" muškarca neprijateljskog kolektiva ili nacije. Funkcionirajući u ratu kao dvostruka Druga (druga u odnosu na muškarca, i druga u odnosu na drugu naciju) žene su izložene torturama i ubijane su uz neviđena mučenja. U takvom kontekstu silovanje se ne definira samo kao čin muškarca protiv žene, već i kao čin jedne etničke zajednice protiv druge, jer mitom o zajedničkoj krvi se stvaraju "najisključivije/ najhomogenije predodžbe o naciji", kako to u studiji "Rod i nacija" piše Nira Yuval-Davis. Zajednička krv koja je ugrožena napadom neprijateljske krvi, rođenjem djece kao posljedice silovanja, kao i očinskom naslijednom pravu pokazatelj su isprepletenosti patrijarhalnih, tradicionalnih, religijskih i nacionalnih obrazaca. Silovanje se još jednom pokazuje kao etnički zločin.

Izvršiteljima pomenutih velikosrpskih planova o prekrajanju granica, žene su služile kao seksualne ropkinje (Džunuzović, 2011:297) koje će rađati srpsku djecu (2011:298). Suštinu značenja silovanja u ratu dočarava teoretičarka Susan Brownmiller: Tijelo silovane žene postaje ceremonijalno bojno polje, paradno polje za pobjedu. Taj čin na njenom tijelu je poruka koja se prenosi između muškaraca - živi dokaz pobjede jednog i poraza drugog (Brownmiller, 1995:39-40).

Iako ICTY nije tretirao masovna silovanja kao genocid, po organizovanosti i sistematskoj prirodi masovnih silovanja bošnjačkih žena jasno je da su ona bila dio veće kampanje u službi genocida. Iako su tokom rata žrtve silovanja bile pripadnice svih naroda Bosne i Hercegovine, ogromnu većinu ratnih zločina počinile su snage bosanskih Srba; vojska i policija, te srpske paravojne jedinice, koje su koristile silovanje kao sredstvo terora i kao dio njihovog programa etničkog čišćenja.

Rodno zasnovano nasilje nad ženama u ratnim uvjetima

Različiti oblici rodno - zasnovanog nasilja¹¹ su primjer rodne diskriminacije kao kršenja osnovnih ljudskih prava. Rodno-zasnovano nasilje povezano sa ratom obično podrazumijeva individualnu krivičnu odgovornost i može pogoršati situaciju uskraćivanja ljudskih prava ženama i obuhvata mnoštvo kažnjivih patrijarhalnih djela, izvršenih prema osobama zbog njihovog spola. Porast nasilja u Bosni i Hercegovini za vrijeme agresije svjedoči o spolno i /ili rodno zasnovanom nasilju sa silovanjem kao najtežem obliku seksualnog nasilja na prvom mjestu.

Silovanje u ratu je istovremeno muško nasilje nad ženama, dakle rodni zločin i ratno nasilje, tj. ratni zločin. Osvajanje, agresija, fizičko nasilje, tortura i silovanje koje proživljava svaka žrtva ponaosob je pitanje zločina protiv žene, protiv njenog fizičkog integriteta, protiv spola i roda. S obzirom da se silovanje može definisati kao izostanak saglasnosti žene na seksualni čin, onda taj izostanak saglasnosti izjednačava sve žene koje prolaze kroz tu torturu od ovog postupka pravi zločinački podvig izravno je uperen protiv žene i njenog spola/roda.

Strah od odbacivanja zajednice najčešće ženu tjera u defetizam, jer zajednica kojoj pripada silovana žena promoviše rigidni stav o sopstvenim ženama i njihovoj spolnoj i rodnoj determiniranosti kroz patrijarhalni binarni (muško/žensko) poredak. Ideologizacija govora o krutim i rigidnim stajalištima tradicije prema silovanim ženama ne pomaže njihovoj rehabilitaciji i uključenosti u zajednicu, naprotiv one su "obilježene" i satanizirane. Kako bi izbjegli dodatno viktimiziranje žena-žrtava rata navodimo argumente o emancipaciji, obrazovanju i ekonomskom osamostaljivanju žena svih etnija, relativizira zapadnjački apsolut o pobožnim ženama okrenutim braku i podizanju djece (tu pripada određeni procenat). Prećutno se zaboravlja na činjenicu da je agresorski rat silovao žene, najvećim dijelom žene-bošnjačke nacionalnosti, kao i manjim dijelom drugih nacionalnosti i vjeroispovijesti u Bosni i Hercegovini.

¹¹Učestalo seksualno nasilje, manifestacija rodno - zasnovanog nasilja, javlja se tokom rata, u poslijeratnom periodu ili u bilo kom periodu društvenog sloma. Rodno - zasnovano nasilje podriiva, umanjuje, poništava i oduzima ženama ostvarivanje njihovih ljudskih prava, koja se smatraju neotuđivima, međuzvisnima i nerazdvojnima od bilo kog i svih drugih ljudskih prava.

Muškarci/vojnici identifikovani sa nasiljem kao sredstvom samopotvrđivanja u situacijama frustracije (Forel, 2012:98), kroz nasilje se očituju kolektivno u ponižavanju žena svedenih samo na spol i tijelo Drugog ili neprijateljskog etnosa. Čin silovanja jeste derogiranje žrtve koja se odvija kroz metode seksualnog izivljavanja, ponižavanja i zlostavljanja. Zločin silovanja u patrijarhalnom sistemu se posmatra jednodimenzionalno kao zločin protiv vlasnika ženskog tijela dok se povreda i trauma koju trpi žena zanemaruje. Mali broj prijavljenog zločina silovanja možemo pripisati patrijarhalnom odgoju i shodnoj mu kulturi srama koja propagirajući ženski gubitak časti dokida njeno pravo na kažnjavanje krivca i promjenu društvenog stava prema silovanoj ženi.

Nažalost, žrtve seksualnog nasilja su postale marginalizovane zbog stigme i poniženja, koji se povezuju sa ovim zločinom, a generalno govoreći, silovanje je jedno od krivičnih djela koje se najmanje prijavljuje, štoviše neosporno je da u značajnom broju slučajeva oni koji su odgovorni za silovanje ili druge oblike nasilja tokom rata uživaju nekažnjivost. Obim silovanja žena bio je jako velik jer je ono prolazilo nekažnjeno, jer su vojnici i predstavnici vlasti znali da protiv silovatelja neće biti poduzeti nikakvi koraci, kao i da vapaje žena niko neće čuti. Nasilje koje se vrši, nad ženama i djevojkama tokom oružanih konflikata pored onih koje je klasifikovala psihologinja, konsultatkinja žena sa traumom seksualnog ratnog nasilja i aktivistkinja Žena u crnom, Lepa Mladenović, a koji su već izneseni ranije, uključuje i trgovinu ljudima.

U mnogim situacijama tokom sukoba, silovanje se sistematično koristi u cilju ponižavanja, proganjanja i zastrašivanja civilnog stanovništva i kao što je već rečeno koristi se kao sredstvo pri postizanju vojnih i političkih ciljeva. Kada se koristi sa namjerom i sistematično kao dio vojne strategije, ono predstavlja ratni zločin, zločin protiv čovječnosti ili akt genocida i na osnovu principa odgovornosti zaštite, na što međunarodna zajednica mora djelovati da to zaustavi. Čak i nakon prestanka sukoba, uticaj seksualnog nasilja je dugotrajan ili čak beskonačno trajuci jer uključuje neželjene trudnoće, spolno prenosive bolesti, zaraze, psihičke i fizičke traume i stigmatizaciju. Pored svih tih opasnosti veliki broj žena nije nikada progovorilo o svom iskustvu silovanja za vrijeme rata i mnoge će i dalje šutjeti, prije svega zbog dejstva traume, jer nemaju podršku ni institucija niti porodice niti zajednice kako bi o tom činu progovorile. Dodatnu i veliku težinu ovom problemu stvara duboko ukorijenjena društvena sramota i stigmatizacija, pri čemu je zanemarena činjenica da se radi o posebnoj vrsti traume koja se mora drugačije pravno i stvarno tretirati.

Maksimalno otežavajuću okolnost predstavljaju osjećaji srama i krivice, koji se nameću žrtvi kako od samog društva, tako i od same žrtve, koja na taj način samu sebe kažnjava. Zbog svoje kompleksnosti proces stigmatiziranja i traume, neophodno zahtjeva medicinsku pomoć i pomoć terapeuta, te stoga ju je neophodno drugačije tretirati.¹²

Zbog konteksta društvene realnosti i stvarnosti žene su apsolutno obeshrabrene da potraže i dobiju prijeko potrebnu pomoć, kao i da progovore javno o svojoj traumi. Izlaz i jedino rješenje situacije pronašle su u napuštanju Bosne i Hercegovine, dok je određeni broj žena ostao da živi u državi u veoma teškim uvjetima uskraćen za bilo kakvu sistemski pružanu pomoć. Nažalost, mnogo ih je umrlo bez takve podrške, a mnogo drugih nemaju još puno vremena prije nego što bude kasno za njih da dožive bilo koji oblik pravde. Zbog svega toga su žene bile potpuno obeshrabrene da potraže i dobiju pomoć i da govore o svojoj traumi.

Pored čina silovanja, neizreciva nepravda nanosi se djetetu koje se rađa iz čina silovanja jer dijete ima prirodno pravo doći na svijet kao plod bračnog sjedinjenja u ljubavi, unutar jedne porodice, međutim takvo dijete umjesto ljubavi suočava se sa prezirom kako svojih roditelja, tako i patrijarhalnog društva u cjelini.

¹²Silovanje tj. zločin silovanja se nerijetko koristi protiv muškaraca, to je oružje, jer zadire u samu psihu osobe, u fizičko biće osobe, društveno biće osobe, time osobu možemo dovesti do toga da se osjeća kao da je iskusila smrt, ali je osuđena da nastavi živjeti. Silovanje tek treba da se potpuno prizna i da se shvati ozbiljno kao zločin po rodnoj pripadnosti. Zločini seksualnog nasilja nezaobilazni pratioci oružanih sukoba širom svijeta.

Specifični oblik ratnog seksualnog nasilja nad ženama u BiH: logori za silovanje

O sistematskom silovanju u agresorskom ratu u Bosni i Hercegovini znalo se od samog početka rata. Sa prvim izbjeglicama iz okupiranih dijelova Bosne i Hercegovine, stigle su užasne izjave izravnih svjedoka o mreži logora za žene u kojima su zatočenice bile izložene masovnom silovanju. Najveći broj zločina nad ženama, u prvom valu silovanja, zabilježen je u istočnoj Bosni (Foča, Vlasenica, Višegrad, Zvornik...) i Krajini, naročito u okolini Prijedora, u logorima Omarska, Keraterm i Trnopolje, koji su bili najozloglašeni logori pod upravom agresorskih vojnih formacija. Logor (tzv. koncentracioni) je ograđeno područje koje uključuje barem jednu zgradu u kojoj je interniran (zatočen) jedno ili više civilnih lica, bez suđenja, a koje se nalazi pod kontrolom i upravom određene vlasti (Čekić, Termiz & Mešić 2007:119). Takvih logora je bilo oko 650, a kroz njih je prošlo oko 200.000 logoraša uglavnom Bošnjaka.¹³ U tim logorima su planski, sistematski, organizovano i masovno vršena ubistva te nanošene teške tjelesne ozljede i raznovrsne duševne povrede pogotovu pripadnicima bošnjačke zajednice. Žrtve silovanja su obično bile djevojke i mlađe žene, a nerijetko i djevojčice mlađe od 10 godina, pa sve do starijih žena od 80 godina, gdje su nad njima vršena maltretiranja, uključujući, za mnoge od njih i ponavljana silovanja uz žestoka premlaćivanja za vrijeme silovanja. *Posebno zapanjuje okrutnost izvedbe silovanja žena u prisustvu njihovih najmilijih, silovanje djevojčica, sadističkih zlostavljanja, uključujući i ubistva, nasilno zadržavanje neželjene trudnoće* (Žiga, 1999:16).

Državna komisija za prikupljanje podataka o ratnim zločinima na tlu Bosne i Hercegovine, došla je do saznanja, da je 1992. godine, od 14.000 silovanih žena njih 2.000 bilo staro od 7-18 godina (Šarac, 1992:4). Posebno treba ukazati na silovanje djevojčica od šest - sedam godina. Tako je na primjer, "najmonstruoznije silovanje izvršila grupa od dvadeset Srba u vogošćanskom logoru "Kon Tiki", gdje su silovali dvije djevojčice od 7 i 13 godina i to u prisustvu njihove majke. Djevojčice su umrle od posljedica silovanja" (Godinjak, 1997:458). Za smještajne kapacitete korišteni su hangari, betonski bunkeri, magacini, rudnici, stare jame, garaže, podrumi, farme, kuće, hoteli, i drugi objekti. Prostorije su bile izuzetno tijesne, ležalo se na betonu, bez provjetravanja, a ljeti pod velikom vrućinom, dakle bili su nametnuti surovi životni uslovi zatočenicima. U logorima su se zavodile mjere

¹³ Savez logoraša BiH, <http://logorasibih.ba/> pristupljeno, 20. aprila 2017.

koje će spriječiti uvjete rađanja unutar bošnjačke grupe. Međutim, u slučaju ostanka u drugom stanju, žrtvama nije bilo dozvoljeno abortiranje, odnosno trudne žene su zadržavane u navedenim zatočeničkim centrima do kasne trudnoće, a sve s namjerom da te žene rađaju neželjenu, "srpsku djecu".¹⁴ Neke od žrtava su razmijenjene u poodmakloj fazi trudnoće, dok su mnoga djeca, rođena u logorima, prisilno premiještana iz jedne skupine u drugu, tj. razdvajana od majke, a nerijetko su bila i predmet nezakonitog posvajanja ili prodaje, nakon čega bi se asimilirala u novom društvenom ambijentu. Predhodno navedene vrste zločina, tj. namjerno premještanje djece iz jedne u drugu skupinu, što prema Konvenciji o spriječavanju i kažnjavanju genocida, spada u zločine genocida.¹⁵ Istragu o silovanjima u Bosni ikada uopšte započetu treba pripisati otkrićima medija, gnjevu svjetskog javnog mnijenja i humanitarnih grupa i aktivistkinja, ali ipak bi trebalo prvo pripisati zahvalnost onim ženama i muškarcima koji su odbili da budu nijemi i osramoćeni.

Seksualno nasilje nad ženama je prepoznato kao široko rasprostranjeni zločin u Bosni i Hercegovini za vrijeme agresorskog rata, ali cilj takvog nasilja bili su i muškarci. S jedne strane, seksualni napadi na muškarce skoro da se uopšte nisu pojavljivali u javnom diskursu kada se govorilo o seksualnom nasilju tokom rata. Drugo, ne postoji ništa što bi ukazivalo da je seksualno nasilje nad muškarcima praćeno sličnim obrascima i da je bilo tako masovno i rasprostranjeno kao seksualno nasilje nad ženama. Oba spola su držani kao zarobljenici u logorima širom Bosne i Hercegovine i drugdje, gdje su pretrpjeli, mučenja, seksualna zlostavljanja, sakaćenja i pogubljenja. Postoji empirijsko istraživanje na ovu temu ali sasvim je jasno da postoji sramota koja prati ovu vrstu nasilja, te da je u kontekstu nasilja, napad na identitet muškarca ogroman. Pored rasprostranjenog silovanja žena, pitanje muških žrtava ratnog silovanja još je veći tabu u bosanskom društvu. Primjera radi, konkretne brojke muških žrtava ratnih silovanja su još uvijek nepoznate, ali u pojedinim istraživanjima procjenjuje se da je oko 3.000 muškaraca silovano tokom rata 1992-1995.¹⁶ Mora se odati priznanje da

¹⁴Macić, Bećir, Genocidni akti nad Bošnjacima u logorima i drugim mjestima zatočenja, IbnSina.naučnoistraživački institut, Sarajevo <http://www.ibnsina.net/bs/component/content/article/448-genocidni-akti-nad-bosnjacima-u-logorima-i-drugim-mjestima-zatocjenja.html>, pristupljeno, 23. februara 2016.

¹⁵Službeni vesnik Prezidijuma narodne skupštine FNRJ, br. 2/50, Konvencija o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida, član II stavke die. http://www.institut-genocid.unsa.ba/userfiles/file/Konvencija_osprjecavanju_i_kaznjavanju_zlocina_genocida.pdf, pristupljeno 14. januar 2017.

¹⁶Šošarić, Maja, Život u sjeni: žrtve rata i rodno osjetljiva istina, pravda, reparacije i garancije neponavljanja u Bosni i Hercegovini, Impunity Watch, 2012, str. 19, [https://www.impunitywatch.org/docs/Gender_IW_BiH_report_\(BCS\).pdf](https://www.impunitywatch.org/docs/Gender_IW_BiH_report_(BCS).pdf), pristupljeno 12.06.2017.

tužiocima MKSJ nisu zanemarili seksualno nasilje nad muškarcima tokom agresije na Bosnu i Hercegovinu, što su potvrdili u svojim izjavama mnogi svjedoci. To sve ukazuje na činjenicu da je seksualno nasilje nad muškarcima mahom korišteno tokom zarobljeničtva u logorima kao efikasno sredstvo najmorbidnijeg ponižavanja. U tom pomračenju uma agresorski vojnici i čuvari logora prisiljavali su logoraše da tu međusobno čine najperversnije radnje, i to između članova najbližih srodnika. Cilj takvog krajnje nehumanog odnosa bio je prije svega da se žrtvu do krajnosti ponizi i trajno psihički uništi, te da joj se onemogući povratak u bilo kakav normalan život i da se ukoliko prežive trajno prouzrokuju poremećeni odnosi među rodbinom, prijateljima i društvu. Takav oblik gaženja ljudskog dostojanstva nerijetko se dešavao u većini logora, gdje su čak i starci prisiljavani na seksualni odnos sa unukom ili drugim malodobnim srođnicima.

Takođe, često se događalo da su muž ili otac bili prisiljeni gledati silovanje majke, supruge ili maloljetne kćerke ili dječaka, pred očima drugih logoraša i agresorskih vojnika, kojima je to bila zabava i morbidno izživljavanje nad nemoćnim ljudima. Nerijetko, nakon svih tih užasnih scena, žrtve su bez imalo milosti ubijali uz ratne pokliče i neartikulisane krike i urlike. To u svom Izvještaju izravno navodi Tadeuš Mazowiecki, ovako; "Žene, djevojke i djevojčice su, uz najperversnija izživljavanja, silovane u prisustvu muževa, sestre u prisustvu braće i sestara te između sestara istovremeno" (Mazowiecki, 2007:152-154). U kampanji etničkog čišćenja agresori su pljačkali svu pokretnu imovinu i odmah na prijeki način "pravno" prisvajali nekretnine. No, pored svega toga nisu bili zadovoljni, pa su od logoraša putem lažnih obećanja, ucjena i prevara nastojali izvući i poslednji novčić, zlato ili neku drugu vrijednost. Tako su, kako ističe Smail Čekić, "zločinci prije i za vrijeme silovanja ucjenjivali žrtve i prijetili im da će im pobiti i poklati djecu, odvesti djecu od njih, da će im silovati kćerku i da moraju raditi što god im kažu, te prisiljavali zatočene Bošnjake da siluju zatočenice. Zatočenice su tjerali da, nakon što su primorali zatočenike da se skinu, stavljaju njihove genitalije u usta. Pored toga, zatočenice su bile izložene i drugim oblicima seksualnog nasilja" (Čekić, 2016:648).

Prema izjavama svjedoka sam čin silovanja izvodili su stražari, vojnici, pripadnici paravojnih formacija, visoko rangirani oficiri, pa čak i pojedini vojnici UN snaga (ruskog, ukrajinskog i kanadskog UN bataljona). Sve što se dešavalo u logorima nije moglo proći bez potpunog uvida, znanja, a ponekad i direktnom umiješanošću lokalnih vlasti, naročito policijskih snaga. U toj zločinačkoj kampanji, cilj brojnih silovanja bilo je prisilno začće, kako bi se kako kažu "rađala srpska deca". Počinitelji seksualnog zlostavljanja, bili su najčešće vojnici, uz

blagonaklonost i direktno odobrenje i često putanaređenje za one koji su se dvoumili ili negodovali za djela koja su se činila u logorima.

U seksualnom zlostavljanju sudjelovali su pored pojedinih vojnika UN-a i pojedini visoki oficiri međunarodnih mirovnih snaga, kao npr. komandant međunarodnih snaga u Bosni i Hercegovini francuski general Filip Morion, protiv kojeg postoje izjave svjedokinja, međutim, na sudu se to nije uspjelo dokazati, takođe i kanadski general Mc Kenzi, za kog postoje sigurne činjenice da je isti "opsluživan" sa bošnjačkim ženama u srpskom logoru Kon-Tiki kod Sonje.

Veliki broj zarobljenih i zlostavljanih žena nije preživjelo logore, a neke su planski ubijene, kako bi se preduprijedilo i spriječilo njihovo svjedočenje. Podaci ovog gnusnog zločina nisu potpuni jer se radi o činu krajnje intimne i osjetljive prirode.

Koncentracioni logori i mjesta zatočenja u kojima su izvršena teška kršenja međunarodnog humanitarnog prava, odnosno svi oblici zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, posebno silovanja, uključujući i genocid nad Bošnjacima, kako ističe Smail Čekić, od zloglasnih preko šesto logora, najozloglašeniji su bili:

-Keraterm, Omarska, Trnopolje, Dom Miska Glava, zgrada SUP-a, kasarna JNA, Fudbalski stadion Ljubija – Prijedor,

-Manjača, Vojno - istražni zatvor Tunjice, Mali logor – Banja Luka,

-Račić (kasarna JNA), Ripač – Bihać,

-Fabrika "Kringa", garaže fabrike Betonirka, Sportska dvorana – Sanski Most,

-Zgrada SUP-a, škola "Nikola Mačkić" – Ključ,

-Fudbalski stadion Mlakve, Vatrogasni dom - Bosanski Novi,

-Osnovna škola u Jasenici, Osnovna škola "Petar Kočić" – Bosanska Krupa,

-Kozila (radilište drveno prerađivačkog preduzeća "Kozila"), Stanica policije - Bosanski Petrovac,

-Kamenica – Drvar,

-Osnovna škola u Grabovici, osnovna škola u Vrbanjcima, ugostiteljski objekat u vlasništvu Dževada Alagića u Vrbanjcima, Stanica policije- fabrika "Pilana" - Kotor Varoš,

-Logor na Ribnjaku, mlin u Vijaci, Stanica policije, fabrika obuće "Sloga" – Prnjavor,

- Podrumske prostorije Pošte (logor "Pošta") - Skender Vakuf,
- Tunjica - Banja Luka,
- Zgrada SUP-a, skladište Teritorijalne odbrane i Društveni dom u Pribiniću – Teslić,
- Vojna kasarna "4 juli", stadion "Sloga", magacini JNA u Barama, Osnovna škola Kostajnica – Doboј,
- Osnovna škola "29. novembar" u Perkovićima – Maglaj,
- Sportska dvorana, dvije osnovne škole – Modriča,
- Stanice policije, Srednjoškolski centar, Osnovna škola "Mitar Trifunović Učo", zgrada Štaba Teritorijalne odbrane, Zasavica, Crkvina - Bosanski Šamac,
- Osnovna škola u Pelagićevu – Gradačac,
- Zgrada SUP-a Šipovo i zgrada SUP-a skladište trgovinsko industrijskog preduzeća "Vrbasprometa", skladište Teritorijalne odbrane - Donji Vakuf,
- Osnovna škola u selu Pelemiš – Kladanj,
- Stanica javne bezbjednosti, Luke, Sušica – Vlasenica,
- Stanica javne bezbjednosti, Srednjoškolski centar, Fudbalski stadion, ženski (zatvor) logor – Šekovići,
- Salon namještaja u Capardama – Kalesija,
- Kazneno - popravni dom, Sportski centar "Partizan", Srednjoškolski centar, Velečevo, Karamanova kuća (Miljevina) – Foča,
- Kasarna JNA Uzamnica, turistički hotel "Vilina vlas", hotel "Bikavac", Osnovna škola "Hasan Veletovac", Osnovna škola "Petar Kočić", Dom za zaštitu ženske djece i omladine – Višegrad,
- Sportska dvorana Osnovne škole "Vuk Karadžić" – Bratunac,
- Rudnik olova i cinka Sase (sala Radničkog savjeta) – Srebrenica,
- Batković – Bijeljina,
- Dom kulture u Čelopeku, Tehnička škola u Karakaju, fabrike "Alhos" i "Standard" u Karakaju, Dom kulture u Drinjači, Dom kulture Pilica – Zvornik,
- Luka Brčko, hotel "Posavina", hotel "Galeb", kasarna JNA, zgrada SUP-a – Brčko i mnogi drugi (Čekić 2016:363-365).

Posljedice seksualnog nasilja nad ženama

Multidimenzijalnost problema: od individualne traume do opće indiferentnosti

Silovanje kao najteži zločin bilo u ratu ili miru, najkompleksniji je multidimenzionalni problem traumatskog iskustva, čiji su ožiljci neizbrisivi tokom cijelog života žrtve. Psihološko stanje traumiranih osoba nakon silovanja, ne može se mjeriti ni sa bilo kojim drugim oblikom traumatske destrukcije. To pokazuju mnogi slučajevi traumiranih žena u Bosni i Hercegovini nakon masovnih tortura, masovnih zločina i masovnih silovanja i prinudne trudnoće, što se odrazilo na svakodnevni život ispunjen frustracijama, deprimiranosti, defetizmom i drugim oblicima psihofizičkog poremećaja, što se odrazilo i na ukupno zdravstveno stanje tih žena, kao i na ukupan društveni status i ugled. Tako su fizičke i psihičke posljedice direktan rezultat višestruke izloženosti traumatskim podražajima žrtava silovanja, tako da simptomi koji se javljaju i ponavljaju odgovaraju simptomima PTSP-a.¹⁷

U najvećem broju slučajeva traumatska destrukcija je ostavila vidnog traga kod većine silovanih žena, a neke od ovih preživjelih žena imaju trajno fizičko i psihičko oštećenje, te kao takve ne mogu da se brinu o sebi i svojim porodicama jer su trajno izgubile i poslovnu sposobnost, tako da o njima u većini slučajeva brinu njihova djeca. Također, ovdje se radi o "transgeneracijskim traumama", jer su pogođene kompletne porodice ovih žena ali de facto i njihova djeca. Mnoge djevojčice, djevojke i žene su postale trajni invalidi koje više nikada ne mogu postati majke, jer su i fizički i psihički onesposobljene. Multidimenzionalnost trauma većini tih žena sprečava osnivanje braka, a mnoge su zbog silovanja ostavljene od strane muža i nerijetko stigmatizirane i od strane porodice i od strane društva. Pored toga mnogi muževi i članovi domaćinstva ne znaju šta su te žene preživjele, često puta sve to prihvataju sa podozrenjem. Bitno je napomenuti da iako se radi o posljedicama preživljavanja ratnih tortura ove traume bilo psihološke ili tjelesne treba sagledavati kroz prizmu mehanizama

¹⁷Posttraumatski stresni poremećaj (PTSP) - oblik je psiholoških posljedica izlaganja stresnim događajima, koji uključuju smrtnu opasnost, ozbiljne fizičke povrede ili prijetnju psihičkom ili fizičkom integritetu osobe, koje ta osoba doživljava krajnje traumatično, (<http://www.nimh.nih.gov/health/topics/post-traumatic-stressdisorderptsd/index.shtml>), pristupljeno, 24. novembra 2016.

preživljavanja. Traumatizacija, možda, i nije jedino zlo koje ratovi uzrokuju, ali jeste zlo čije su posljedice najdugoročnije.

Individualna ili lična trauma¹⁸ sa kojom se nose ove žene je neprekidan krug ponavljanja nasilja, prisjećanja, retraumatizacije i svakodnevnog nošenja sa zdravstvenim posljedicama i kontinuirane viktimizacije. Fizičke ozljede uključuju tjelesne ozljede, ozljede reproduktivnih organa, kao i mogućnost spolno prenosivih bolesti te neželjenu trudnoću i psihičke deformitete, koji podrazumijevaju narušeno mentalno i seksualno zdravlje, samopouzdanje i samopoštovanje, traumatske reakcije i poremećaje. Činjenica kojom je obilježena svaka silovana osoba sastoji se u teškoj istini da fizičko nasilje i psihološka trauma imaju dugoročne posljedice. Tijelo koje je pretrpjelo traume dugo godina poslije toga pamti, jer se u njega i na njega upisuju traume, a da žrtva nije svjesna povezanosti narušenog zdravstvenog stanja i simptoma sa traumatskim događajem. Takve žene su osuđene da žive s takvom vrstom psihosomatskih problema koji im skraćuju život i utiču na smanjenje kvalitete života, te umiru od nanesenih ozlijeđa, zaraznih bolesti ili nerijetko čine suicid. U toj kompleksnosti problema, kako ističe Hagen, "posebno otežavajuću okolnost predstavlja i komplikacija zbog nemogućnosti pravovremenog djelovanja, liječenja simptoma i rana zbog nehigijenskih uvjeta, nedostatka pomagala i lijekova, neprikladnih medicinskih objekata i odbijanja žena da otkriju silovanje zbog kulturne stigme koju bi mogle podnijeti" (Hagen, 2010:14-25).

Sindrom logora i logorskih tortura u smislu dehumanizacije ličnosti ni sa čim se ne može porediti po svojim teškim posljedicama i svojom izuzetnoj složenosti.¹⁹ U tom smislu profesor Šestanović posebno podvlači da "psihička trauma ne oštećuje samo psihičku strukturu žrtve, već uzrokuje i niz organskih patnji tj. organske tegobe"(glavobolja, stomačni bolovi, srčane tegobe i sl. (Šestanović 2000:16). Iz svega navedenoga jasan je uzajamni odnos psihičkih i fizičkih trauma, tako da su psihičke traume trajna oštećenja, koja su u stalnom procesu retraumatiziranja i obnavljanja. Oduzimanjem prava na raspolaganje svojim tijelom ženi donosi osjećaj gubitka kontrole, nesigurnosti i gubitka povjerenja u ljude uopće kao i društveni sistem i pravni poredak društva. Pored ovih pojava simptomatični su i osjećaj straha, povlačenja, sumnje u vlastita uvjerenja i seksualne mogućnosti, depresija, bespomoćnost i očaj, odbijanje i suicidnost.

¹⁸Žrtva seksualnog zlostavljanja u ratu je prije traume silovanja već proživjela različite oblike teških stresova (zarobljavanje, odvođenje u logor, različiti drugi oblici zastrašivanja i ponižavanja u logoru) uslijed kojih već u trenutku silovanja imala više ili manje izražene psihičke smetnje.

¹⁹Žene i ljudi zatočeni u logorima posjeduju okvirnu traumu kroz koju pokazuju znake poremećenog ponašanja tzv. "sindrom logora".

U postkonfliktnom razdoblju, nepovjerenje žena pojačano je time što se često ponovo susreću sa njihovim napadačima, bilo povratkom na svoje "ognjište", bilo na sudovima, tako da ponovo doživljavaju nastavak nasilja i ponovo žive u strahu u za njih nesigurnoj sredini. U takvom životnom ambijentu, jedna od čestih psiholoških posljedica, u nizu strahova, depresije, noćnih mora, javlja se i posttraumatski stresni poremećaj PTSP. Imajući sve pomenuto u vidu zasigurno je da niz oblika posttraumatskog poremećaja (gubitak identiteta, narušenost identiteta, depresija, anksioznost), i traume uopće ukazuju na multidimenzijalnost problema. U tom smislu potrebno je napraviti sumu svih posljedica sa kojima se nose žrtve silovanja i seksualnog nasilja i uključiti dijapazon pomenutih posljedica od:

- a) Psihičkih: PTSP, poniženja, srama, slomljenosti, dezintegriranosti identiteta, žigosanja/stigme, noćnih mora, misli i sjećanja, preispitivanja krivice i odgovornosti, oslabljene memorije, dekoncentracije, anksioznosti, niza emocija poput ljutnje, bijesa, ogorčenosti i rezigniranosti. Ove posljedice uključuju i gubitak vjere u seksualne sposobnosti, seksualnu disfunkciju i "razoren spolni identitet"²⁰
- b) Fizičkih: osakaćene organe (prije svega genitalne), tegobe poput glavoblje, stomačnih bolova, srčanih tegoba, i niza drugih somatskih bolesti.

Uzevši sve u obzir ako bi pokušali sažeti osnovne subjektivne i probleme u ponašanju žrtava silovanja i seksualnog zlostavljanja, onda bi se moglo reći da se žrtve osjećaju: posramljeno, poniženo, potišteno, slomljeno, obilježeno, uprljano, bezvrijedno, stalno im se vraćaju traumatski događaji u snovima, mislima i sjećanjima, permanentno preispituju eventualnu krivicu za taj događaj, osjećaju ljutnju i ogorčenost što se to upravo njima dogodilo, nemaju povjerenja u ljude, neki ne osjećaju bilo kakvo zadovoljstvo u životu, niti imaju interesa za bilo što.

Sve navedeno govori o širokoj lepezi suočavanja žrtava s posljedicama silovanja, no problem koji se puno rjeđe spominje, a koji je jako prisutan je govor o silovanju kao razarajućem činu za porodicu i prijatelje žrtve silovanja, koji također prolaze određene faze suočavanja s traumom: od nevjerice i šoka, okrivljavanja nasilnika, bijesa i ljutnje, do tjeskobe i straha te općenito nesnalaženja u novonastaloj situaciji. Sve ove posljedice otežavaju ženama kompletan proces resocijalizacije u društvo, pa se stiče jasan utisak da je žena odsječena i otrgnuta od vlastitog života. Problem deviktimizacije i liječenja individualne traume oscilira

²⁰Udruženje Žena - žrtva rata, Vodič za pružanje pomoći silovanim i seksualno zlostavljanim osobama u periodu od 1992-1995, str.9.

od trpljenja posljedica, prijave zdravstvenih/medicinskih problema i najčešće prešućivanje psihičkih posljedica.

Negiranje psihičkih posljedica uglavnom dugujemo tabuizaciji mentalnog zdravlja i negovanja kulture psihoterapije. De facto, riječ je o šutnji koja zadire toliko duboko u sve pore društvenog života na partikularnom nivou u tolikoj mjeri da ne samo oštećuje kvalitetu života žene nego i ima izuzetno kobne posljedice. Dodatno usložnjava situaciju međuodnos žene i zajednice kojoj pripada, a prema kojemu je žensko iskustvo nasilja i silovanja neprihvaćeno, cenzurirano, tabuizirano. U tom smislu jasno je da "biljeg stigme u vidu srama i krivice koji žena prinudno usvaja nanosi ogromnu štetu na putu njene društvene rehabilitacije. Žrtve silovanja i seksualnog zlostavljanja imaju višestruke posljedice da je spontano ozdravljenje gotovo nemoguće. Ono što izgleda kao spontano ozdravljenje može u svojoj skrivenoj dubini nositi učajenu (potisnutu) traumu, a to uvijek predstavlja rizik jer je neizvjesno koliko će se vremena moći nositi sa tim i kada će doći do ispoljenja" (Bravo–Mehmedpašić, Fadilpašić & Ljubović, 2011:9).

O problemu zločina nasilja, protiv kojeg se bori kako u miru tako i u ratu, Međunarodni Crveni križ ističe kako je seksualno nasilje posebno brutalan zločin kojemu su žene izložene za vrijeme rata, ali se ne umanjuje taj zločin ni u miru. U tom smislu MKC se zalaže da strane u oružanom sukobu moraju osigurati da se silovanje i druge forme seksualnog nasilja ne dogode. Nositelji oružja moraju dobiti jasne upute i trening s posebnim naglaskom na zabrani seksualnog nasilja nad ženama i muškarcima, odraslima i djecom. (...)."Oni koji su preživjeli seksualno nasilje moraju biti zaštićeni od dodatnih napada i primiti primjerenu zaštitu za fizičke i psihičke posljedice. Zaštita mora biti izvedena povjerljivo i na način da je osjetljiva prema lokalnoj kulturi" (Mamula, 2005:52-53). Zbog toga seksualno nasilje, koje je počinjeno za vrijeme rata, je ostavilo psihičke i fizičke posljedice na žrtve, s kojima će živjeti do kraja života.

Trauma: između lične i kolektivne (društvene) traume i stigme

Poznato je da su tišina i stigma najveći problemi koji se vezuju za traumu žrtava ratnog zločina silovanja, koje za posljedicu imaju teška oštećenja fizičkog, psihičkog i duhovnog zdravlja. Pored fizičkih, medicinskih i psiholoških manifestacija, uzet je u obzir i stav - o prisustvu i djelovanjima odbrambenih mehanizama i mehanizama preživljavanja. Preživjele žene (i u izvjesnoj mjeri) i djeca rođena kao posljedica silovanja su u stalnoj sprezi sa procesom društvene stigmatizacije. Gledano kroz društveni kontekst, nije riječ isključivo o stigmati i pratećim elementima krivnje i srama, koliko o odnosu neprijateljske i zajednica kojoj žena pripada. Već smo ranije istakli da mjesto žene u njenoj etničkoj, religijskoj pa i nacionalnoj zajednici, personificira ulogu modela majke nacije, tako da se čin silovanja može protumačiti kao način promjene strukture neprijateljske nacije, te slanje negativne poruke neprijateljskoj naciji. Međutim, posljedice ovakvog masovnog akta i ataka su društveno vidljivije i kroz neke druge forme prije svega na jedinici porodice i obitelji, tako da "društvo zajedno ulazi u šok i tugovanje radi gubitka svojih majki, sestara i kćeri što se manifestuje obiteljskim odbacivanjem, fizičkom smrću ili slabijim utjecajem psihičkih i fizičkih rana" (Hagen, 2010:14-25). Strah od odbacivanja i osude vodi žene u šutnju, nasuprot koje stoji nužnost govora – svjedočenja. U tom smislu svjedočenje time postaje stvar društva i zajednice, a iskustvo žene je podsvijesna trauma, a svjedočenje ima za cilj da ta trauma postane vidljiva. Shodno tome "žena u ime doseganja pravičnijeg društvenog poretka i zarad same sebe pokreće traumatsko/ratno iskustvo i stavlja ga u službu govora. Svjedočenje kao preformativni iskaz ili kao diskurzivna praksa ujedno je zavjet na pripovijedanje, obećanje i proizvodnja vlastitog govora kao ključnog dokaza istine. Svjedočanstvo uprizoruje stravičnu prošlost, apelira na slušaoca izazivajući takozvani kulturni šok" (Omeragić, 2015:278-296). U pogledu pomenutog i čitava zajednica je šokirana jer, nema sredstava za suočavanje sa realnošću događaja, zapanjena je brutalnošću nasilja, kršenjem prava i normi, što dovodi do proizvodnje socio-kulturnih tabua o seksualnosti. Riječ je o sveobuhvatnoj nevjerici o masovnosti pojave u svim ratom zahvaćenim dijelovima Bosne i Hercegovine. Kako žrtve ne mogu naći adekvatnog

slušaoca,²¹ njihovo svjedočenje ne dobija na važnosti²², tako da se negira njegova dosljednost i tačnost, žrtve se povlače u sebe, dodatno se (samo) ekskomuniciraju iz zajednice čime mogu izgubiti svaki vid društvene podrške u ublaživanju učinaka njihovih trauma.

Poseban fenomen predstavlja sekundarna trauma, koja je u suštini društvena trauma. Pod ovim terminom podrazumijevamo proces transgeneracijskog prenosa trauma, ali i direktne i indirektne ratne traumatske posljedice sa kojima je suočena populacija i koje uslijed gomilanja generiraju traumatske situacije kao što su nasilje u porodici, nastavak mržnje, nacionalizam. Posebno su pogođena djeca silovanih žena zbog sekundarne izravne ili neizravne traumatizacije. Žrtve preživjele ratnog seksualnog nasilja i silovanja su dodatno viktimizirane reakcijom društva na njihovo iskustvo. Otežavajuću okolnost svakako predstavlja i ne postojanje institucionalnog, ali i vaninstitucionalnog priznanja, ohrabrenja, podrške i pomoći. Kako je već pokazano dalekosežne posljedice ove traume su dvodimenzionalne: individualne (partikularno lične) i društvene. Kretanje na osi od ličnog ka kolektivnom označava i stigma, sram i krivica. Nametnuti osjećaj krivnje i srama stvara pritisak koji dovodi do povlačenja i gubljenja kontakta sa kolektivom, osjećaja ugroženosti, ranjivosti, označenosti i socijalne isključenosti. Stigma nad ženama je dvostruka: stigma neprijatelja nad njihovim tijelom, identitetom i integritetom i stigma koju njen kolektiv utiskuje na nju kao ličnost i ženu. Kolektivna stigma žene od strane njene zajednice nije ništa drugo nego rigidni stav o posjedovanju sopstvenih žena, nacionalnog simbolizma njihovih tijela i prava na spolnu determiniranost.

Društvena stigma žena koje su preživjele silovanje dovodi do toga da one kao grupa postaju nevidljiva, marginalna kategorija društva što još više doprinosi patnji žrtava. Kako navodi Kristine Hagen, seksualno nasilje pored navedenih, u društvenom i kolektivnom kontekstu može imati trajne negativne posljedice:

- odbacivanje i stigmatiziranje žrtve,
- reprodukciju nasilja muškaraca nad ženama,
- retraumatizaciju i
- siromaštvo.

²¹Dio žena je spreman svjedočiti o traumatskom iskustvu i zločinu počinjenom nad njima, ali i dalje je tom činu suprotstavljena šutnja koja proizlazi iz straha od odbacivanja od porodice, dodatnu traumatizaciju, stid, sram, krivicu i nerazumijevanje.

²²Što se najčešće ogleda u presuđivanju i osudama ratnog zločina silovanja.

Pored stigme koja je rezultat nerazumijevanja, neznanja, predrasuda i stereoptipa, kolektiv kojem žena pripada, manifestuje različite stavove nakon saznanja o postojanju seksualnih zločina. Za razliku od ruralnih sredina u kojima je šutnja zlato i modus preživljavanja, u urbanijim sredinama evidentne su pojave poput prihvatanja i primarnog pružanja pomoći. Međutim, sistemskog rješenja nema, kao ni izgleda da će ih u skorijoj budućnosti biti, bar što se tiče Bosne i Hercegovine. Ono što predstavlja pozitivan pomak jeste činjenica da u skorije vrijeme mnoge od žrtava su odlučile progovoriti, to jeste svjedočiti²³, zanimati se za svoj status, tražiti svoja prava, boriti se za svoj oporavak.

Oporavak žrtava od posljedica silovanja i ratnog nasilja predstavlja važan društveni zadatak. Najispravniji lijek i početna tačka oporavka žrtava su istina i pravda za žrtve. Bakira Hasečić predsjednica Udruženja "Žena - žrtva rata" sjajno sumira položaj žene u bosanskoj stvarnosti: *Bosanske junakinje hrabro podnose užas traume počinjenog ratnog zločina silovanja, zločince na slobodi, nebrigu države. O svemu govore istinito bez poziva na mržnju i osvetu, traže pravdu za sebe i kaznu za zločince. Silovanje u ratu nevidljivi ožiljci, trebalo je 20 godina da neke žene progovore nekima će trebati još 20 a neke neće nikad reći o zlu koje im se dogodilo.*²⁴

Tako preživjele žrtve silovanja svjedoče da je "silovanje jedno od najtraumatičnijih doživljaja za ljudsko biće, žrtve pokazuju visoku učestalost posttraumatskog stresa koji može trajati od nekoliko dana do nekoliko godina, a neke žrtve će sa posljedicama živjeti do kraja života. Trauma postaje obilježje identiteta".²⁵ Pored traume postoji i društvena stigmatizacija silovanja i ona je odgovorna za naročitu ranjivost žena koje su preživjele silovanje kao i odsustvo volje da se o tome uopće govori i posebno da se ulazi u detalje.

²³Preživjele žrtve silovanja svjedoče da su bile kontinuirano izlagane grubom nasilju i drugim oblicima nehumanog mučenja i ponižavajućeg postupanja, brutalno tučene, prisustvovala smaknućima drugih lica, prijetnja ubistvom žrtve i njihove djece, kao i često članovima svoje uže porodice, pokušajima mentalne degradacije, odsijecanjem dijelova tijela sakaćenje i time prouzrokovanje trajne invalidnosti, vrijeđanje vjerskih i etničkih osjećanja, pokušaji pokrštavanja i niz drugih oblika diskriminacije, a često i ubistvo ili nestanak žrtve, bila su samo dio ratne strategije i ciljeva rata.

²⁴Usp. Terzić, Irina, Intervju sa Bakirom Hasečić, predsjednicom Udruženja Žena-žrtva rata, Sarajevo, 15. 09. 2016.

²⁵Udruženje Žena- žrtva rata, Vodič za pružanje pomoći silovanim i seksualno zlostavljanim osobama u periodu od 1992-1995, 2011: 9.

Iz ovog razloga veliki broj preživjelih žena ne može pričati o tome što im se desilo, a pritisak koji društvo vrši na njih da ne pričaju doprinosi još više njihovoj patnji. Svako na svoj način trpi te posljedice i povratno utiče na samu žrtvu. Posljedice ratne traume su nevidljivi ožiljci u odnosu na druge posljedice, zato su u društvenoj svijesti manje primjetljive. Sumirajući sve pomenuto s pravom se može reći da seksualno nasilje ima trajne negativne posljedice, uključujući; depresiju, samoubistvo, odbacivanje ili stigmatizaciju žrtve, trudnoću i djecu rođenu činom silovanja, polno prenosive bolesti i druge zdravstvene probleme, kao i siromaštvo. Retoričko pitanje o ublažavanju i saniranju posljedica ratnih i seksualnih trauma kod žrtava ostaje bez odgovora. To je dug i mukotrpan proces koji računa na postojanje društvenih kvaliteta poput empatije, tolerancije i humanizma.

Prisilna trudnoća nastala kao posljedica seksualnog silovanja

Neželjena djeca rata-djeca bez identiteta

Fenomen prisilne trudnoće u okviru ratnog seksualnog nasilja nad ženama poseban je i krajnje morbidan oblik ratnog zločina. On se očituje u posebnoj militarističkoj taktici napada na žensko tijelo, kako bi do krajnosti ponizio žrtvu, a time i etnikum kojem žrtva pripada. U tom smislu, kako navodi grupa autora "*Prisilna trudnoća* označava nezakonito zatočeništvo žene koja je nasilno zatrudnjela, s namjerom uticaja na etnički sastav bilo kojeg stanovništva ili vršenja drugih teških povreda međunarodnog prava" (Čekić, Termiz & Mešić 2007:122). Ključni cilj agresije na Bosnu i Hercegovinu je mijenjanje etničke strukture stanovništva, pored etničkog čišćenja i rađanjem "srpske dece" čime se postiže dvojak čin: odbacivanje silovane žene iz njenog etnikuma i povećanja broja djece iz suprotnog etnikuma.

Kad je u pitanju etnički i politički aspekt analize ove pojave često se navodi da su pripadnici etničke grupe koja vrši nasilje nad ženama za vrijeme ratova u pokušaju da degradiraju, ponize i ostave trudne žene neprijateljskog kolektiva, njihovu djecu rođenu iz prisilne trudnoće označavali pripadnicima svog vlastitog kolektiva. Time "ovaj fenomen ne samo da je poruka neprijatelju da nije znao zaštititi svoju zajednicu već je to istovremeno i čin uništavanja druge, neprijateljske (etničke) grupe, jer djeca rođena kao posljedica silovanja po eugeničkom diskurzu imaju očevu nacionalnu pripadnost" (Omeragić, 2015:278-296). Također, važno je napomenuti da u patrijarhalnim društvima, kakvo je bosanskohercegovačko, i uopšte društva na balkanu, od presudne je važnosti religijski "code" prema kojemu, dijete rođenjem zadobija očevu nacionalnu pripadnost.

Nasilje nad ženskim samoodređenjem rezultira prisilnom trudnoćom, pa shodno tome "žensko samoodređenje podrazumijeva momenat odluke o rađanju ali i pravo na raspolaganje vlastitim tijelom".²⁶ Slavenka Drakulić hrvatska novinarka, feministkinja i autorica posebno se u nizu svojih radova bavila problemom ratnog silovanja i nasilja nad

²⁶Ako ovaj problem tretiramo isključivo kao napad na etničku strukturu stanovništva time nanosimo novu nepravdu ženama jer i mi činimo nasilje nad njihovim samoreproduktivnim pravima.

ženama. Devedesetih godina bila je jedna od onih koje su sačekivale žene koje su vozovima i autobusima napuštale Bosnu i Hercegovinu, te uzimala njihove izjave i izvještavala o zločinima. Novinarka Drakulić napisala je i roman posvećen ženama žrtvama seksualnog nasilja i prisilne trudnoće pod naslovom "Kao da me nema". U njemu je zahvatila strašne patnje i dileme koje su se nalazile pred ovim ženama.²⁷ Nije bilo načina da se riješe trudnoće a roditi tako začeto dijete, to nisu mogle zamisliti. "Roditi dijete začeto silovanjem bilo bi za njih sramotnije od izdaje, gore od smrti", istakla je Drakulić (Drakulić, 2010:91).

Mnoge žene su za vrijeme silovanja ostajale trudne, čuvane su u logorima do stepena visoke trudnoće, kad već nije bilo moguće izvršiti abortus, potom su rađale djecu. Često se i kao motiv njihove šutnje o preživljenim torturama navodi i želja da zaštite svoju djecu od istine i stigmatiziranja. Ostavljene u bezizlaznoj situaciji sa osjećajem sramote i krivice, društveno stigmatizirane, okrivljene zbog silovanja i rađanja djece, mnoge su bile prisiljene da ostave i napuste svoju djecu. Mnoge žene su svoju djecu odbacile odmah po porodu, neke dale na usvajanje i u domove za nezbrinutu djecu, neke ostavile kod silovatelja a neke od njih su ih odlučile zadržati. Takođe poznat je i fenomen čedomorstva.²⁸ Djeca koja su rođena kao rezultat silovanja planom - agresora silovatelja su ostajala sa majkama i bila njihov vidljivi žig, a zabilježeni su i primjeri mnogih silovanih žena koje su po cijenu sopstvenog života izvršile izazvani abortus. Mnoge žene su prekinule trudnoću ne želeći roditi dijete koje je plod silovanja, kako to dijete ne bi doveli u svoju porodicu.

Prisilnom trudnoćom silovatelji su imali dva cilja: širenje srpske nacije i fizičko i psihičko mučenje žena. Stranci novinari koji su tokom ratnih godina izvještavali iz naše zemlje pisali su o slučajevima kada su stranci iz sirotišta uzimali tu djecu i usvajali ih u svojim zemljama. Tvrdi se tako kako na desetine djece rođene nakon što su njihove majke silovane danas odrastaju po Francuskoj, Njemačkoj i drugim zemljama diljem Zapada, nemajući pojma o svom porijeklu.

Označeni i društveno stigmatizirani kao "neželjena djeca" danas idu u srednje škole, spremaju se na fakultet ili traže prve poslove. Većina njih nikada neće ni pitati ko su im roditelji. Oni su žrtve rata o kojima se ne priča, a oni koji žive među nama, tiho i nevidljivo, ovo društvo ignoriše kao da uopće ne postoje. Nezaobilazna je činjenica da su se na

²⁷Temeljitu i preciznu analizu ovog romana dala je Merima Omeragić u svome naučnom radu pod nazivom: "Kaoda me nema: Militaristička cenzura ženskog roda". Tekst je dostupan u Zeničkim sveskama, časopisu za društvenu fenomenologiju i kulturnu dijalogiku br. 21/15, str. 278 – 296.

²⁸Iako je relativno nepoznat i još više tabuiziran fenomen čedomorstva prisutan u kulturi i umjetnosti, u vremenima rata postao je normalno oružje borbe žene sa stanjem u kojem se našla.

područjima gdje je provođeno silovanje u ratu rodila djeca silovanih majki. Ta se pojedinost često zaboravlja te se rijetki zapitaju što je s tom djecom danas. Pri Udruženju Žena - žrtva rata, registrovano je 63 djece²⁹ rođeno nakon silovanja u ratu. Pretpostavlja se kako je takve djece oko hiljadu, nažalost, tačna se brojka nikada neće utvrditi. Nema podataka o tačnom broju ovakve djece, koja su rođena nakon što su im silovane majke jer nije vođena nikakva evidencija o njihovom rođenju od samog početka rata, tako da ju je nemoguće napraviti danas. Ni osobe zaposlene u centru za socijalnu zaštitu i u domovima za nezbrinutu djecu nisu upoznati sa porijeklom djece o kojoj se brinu, tako da ne znaju tačno koja djeca su rođena na ovakav način.

Tek se samo poneka od silovanih žena usudi posvjedočiti o onome kroz šta su bile primorane proći, a samo su neke od njih bile spremne priznati kako su zadržale svoju djecu. Do njih je teško doći, zna se tek nekoliko takvih primjera poput žena iz Živinica i Goražda koje su odlučile zadržati svoju djecu i spremne su bile javno progovoriti o tome. *Također, postoje i slučajevi gdje su supružnici majki odlučili zadržati dijete, a to su učinili na način da suprug majke prizna očinstvo nad djetetom, i nikada ne kažu djetetu istinu o njegovom začecu.*³⁰

Nažalost, žene žrtve silovanja još uvijek se bore za svoj status, ali se takođe bore i da okolina prihvati njihovu odluku da tu djecu priznaju. Za razliku od pomenutih žena koje su prihvatile svoju djecu i čak javno progovorile o njihovom porijeku, mnoge od njih su nakon porođaja djecu ostavljale u bolnicama prekidajući svaki mogući kontakt ili podatak o njihovoj sudbini. Takav je i primjer Alena Muhića, usvojenog dječaka kojeg je rodila žena žrtva silovanja, koja ga je odmah po rođenju ostavila u bolnici u Goraždu. Alen je našoj javnosti postao poznat nakon što je o njemu i njegovoj sudbini prije nekoliko godina snimljen prvi dokumentarni film "Dječak iz ratnog filma" (2004) reditelja Šemsudina Gegića, finansiran i u produkciji Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Univerziteta u Sarajevu. Dječak je imao devet godina, kada je prvi je put saznao da ne živi sa biološkim roditeljima. Dok se igrao, čuo je kako djeca pričaju da je usvojen. Otrčao je do oca i pitao ga je li to istina. Otac mu je ispričao cijelu istinu kako je rođen. Alen je bio na ivici samoubistva, u školi su ga počeli zvati Pero a njegova biološka majka odbijala je svaki kontakt sa njim. U svom drugom filmu o Alenu, reditelj Gegić nakon jedanaest godina donosi priču o Alenovoju potrazi za biološkim roditeljima. Film "Stupica nevidljivog djeteta" (2015) je igrano-dokumentarni film, za kojeg sam Alen Muhić smatra da je bio iscjeliteljski za njega, u smislu

²⁹Izvor podataka iz baze: Udruženje Žena – žrtva rata, Sarajevo.

³⁰Isto.

postizanja onog stepena mira i oslobođenja kojeg donosi spoznaja o vlastitom identitetu i porijeklu. Međutim, važno je napomenuti da je Alen usvojen od strane usvojitelja kao beba, i njegov status je usvajanjem bio riješen.³¹ *Jedino su djeca, ostavljena i napuštena od bioloških roditelja a prihvaćena od usvojiteljskih porodica riješila svoj status, ali sa dvojnim, zamjenjenim identitetom i ta se djeca u naučnim krugovima nazivaju "nevidljiva djeca".*³²

Država je zakasnila više od dvije i po decenije kada su u pitanju nevidljiva djeca tj. djeca rođena iz čina silovanja, nemaju riješen statusi nisu priznati zakonom o civilnim žrtvama rata. Država je napravila veliki propust, jer ovadjeca nisu spomenuta ni u jednom zakonu. Nemaju pravo na olakšice, nisu oslobođeni plaćanja školarine, raznih uvjerenja, nemaju pravo na stipendiju i cijeli svoj život moraju objašnjavati zašto je dio strane njihovog rodnog lista prazna. Upućeni su isključivo na svoje majke i udruženja civilnog sektora. Nevladine organizacije su upoznate i sa potrebama ove kategorije žrtava, što na prvom mjestu treba potražiti kod npr. Udruženja Žena - žrtva rata za određeni broj djece znaju da su rođena na ovaj način, a Udruženje brine o jednom takvom djetetu, te mu finansira školovanje.³³ Iako su djeca rođena silovanjem za vrijeme rata punoljetna sada, državne vlasti trebaju imati odgovornost prema toj djeci, jer i oni, kao i žrtve ratnog seksualnog nasilja oni su žrtve ratnih zločina.

³¹U sklopu projekta Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, snimljen je film o Alenu Muhiću, u kojem sam kao saradnica ispred Instituta učestovala u svim fazama snimanja i produkcije filma.

³²Izvor podataka iz baze: Udruženje Žena- žrtva rata, Sarajevo.

³³Isto.

III ODNOS DRŽAVE I DRUŠTVA PREMA PROBLEMU SILOVANIH ŽENA I DJECE ROĐENE KAO POSLJEDICA SILOVANJA

Postratno stanje u BiH: stigmatizacija u okviru socijalne zaštite i ekonomskog sistema

Bosna i Hercegovina nakon završetka rata 1995., u postdejtonskom razdoblju prolazi kroz složene procese tranzicije. U skladu sa ambijentom opće tranzicije, ključno mjesto zasigurno zauzima proces tranzicijske pravde. Zahvaćena tim opsežnim procesom, Bosna i Hercegovina ne samo da je dužna prihvatiti i ratificirati brojne međunarodne akte koji se tiču prava i zaštite žena koje su preživjele nasilje u toku ratnih sukoba, već i uopće proći kroz niz procesa kojima će se ublažiti ratne posljedice i zadovoljiti pravda.

Iako nisu definisane kao posebna kategorija rata, žrtve seksualnog ratnog nasilja obuhvaćene su kategorijom civilnih žrtava rata, tako da im je omogućeno da mogu podnijeti zahtjev za priznavanje statusa u skladu sa odvojenim i vrlo često znatno drugačijim zakonima u Federaciji BiH, Republici Srpskoj i Brčko Distriktu. Tako je prema zvaničnim podacima nešto više od 800 žrtava ratnog seksualnog nasilja ostvarilo ovaj status širom BiH. Istina, većina njih je to pravo ostvarila u Federaciji BiH. Za razliku od Federacije BiH, zakonodavstvo u Republici Srpskoj ne priznaje žrtve seksualnog nasilja u ratu kao zasebnu kategoriju i propisuje niz vrlo restriktivnih odredbi uključujući striktno rokove za podnošenje zahtjeva i obavezu dokazivanja visokog stepena fizičkog invaliditeta, što je veoma simptomatično, jer su žrtve silovanja skoro stoprocentno pripadnice bošnjačkog i hrvatskog korpusa.

Tako po tim kriterijima žrtve tog zakona o zaštiti civilnih žrtava rata, ukoliko nisu podnijele zahtjev do 31. decembra 2007. gube svako pravo na ostvarivanje prava i statusa civilne žrtve rata. Ovakve odredbe su oduzele mogućnost većini žrtava seksualnog nasilja koje žive u Republici Srpskoj da steknu status civilne žrtve rata, čime im je uskraćena mjesečna naknada, kao i pristup besplatnom liječenju, rehabilitaciji i psihosocijalnoj podršci i svim drugim benefitima. Iz toga je vrlo jasno da je u ovom entitetu na djelu pokušaj da se ovaj problem minimizira i da se amnestiraju počinitelji, te da se na ovakav perfidan način

odbacuju i negiraju zločini silovanja, kao i svi drugi de facto počinjeni zločini, kao i genocid nad Bošnjacima.

Nasuprot zakonskoj regulativi u Republici Srpskoj, Zakon o osnovama socijalne zaštite Federacije BiH ne predviđa vremenski rok za podnošenje zahtjeva za priznavanje statusa žrtve ratnog seksualnog nasilja, što je u skladu sa osnovnim odredbama Međunarodnim pravom ljudskih prava; prava na život, čast i integritet. Pored Federacije BiH i Republike Srpske, zakonodavstvo Brčko Distrikta, koje reguliše pitanje civilnih žrtava rata je deklarativno otvorenije, ali nedovoljno odlučno u njegovom provođenju, kao i u priznavanju statusa žrtve silovanja. Pored toga sa visoko podignutim kriterijima, na perfidan način žrtve se sprečavaju u sticanju statusa žrtve silovanja. Sistem u kojem se prava žrtava i njihov pristup uslugama regulišu neusklađenim i nepovezanim entitetskim i kantonalnim zakonima, umjesto da budu univerzalno garantovani od strane države, u svojoj suštini je diskriminatoran sa stepenom pristupa koji zavisi od mjesta prebivališta, stoga je veliki broj žena prinuđen da promijeni mjesto prebivališta u Federaciju BiH, čime gube pravo na zdravstvenu zaštitu i druge usluge u mjestima gdje zaista žive.

U Federaciji BiH prava žrtava ratnog seksualnog nasilja se reguliraju Zakonom o osnovama socijalne zaštite Federacije BiH, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodica sa djecom (Sl. novine FBiH, br. 36/99, 54/04, 39/06, 14/09, 45/16), članom 54, stavom 3 navedenog zakona definirano je: "Posebnom kategorijom civilnih žrtava rata smatraju se osobe koje u preživjele seksualno zlostavljanje i silovanje."³⁴

U oba entiteta žrtve kada dokažu da su pretrpjele seksualno nasilje za vrijeme rata imaju pravo na:

- a) penziju,
- b) osposobljavanje za rad (prekvalifikaciju, dokvalifikaciju i sl.) i
- c) zdravstvenu pomoć.

Civilne žrtve rata u koje spadaju i osobe koje su preživjele seksualno zlostavljanje i silovanje po Zakonu o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodice sa djecom, imaju sljedeća prava:

³⁴Izvor podataka: Federalno ministarstvo rada i socijalne politike.

1. lična invalidninu ili mjesečno lično primanje,
2. dodatak za njegu i pomoć od strane druge osobe,
3. ortopedski dodatak,
4. porodičnu invalidninu,
5. pomoć u troškovima liječenja i nabavci ortopedskih pomagala,
6. osposobljavanje za rad (profesionalna rehabilitacija, prekvalifikacije i dokvalifikacija),
7. prioritetno zapošljavanje,
8. prioritetno stambeno zbrinjavanje i
9. psihološku i pravnu pomoć.³⁵

Iz ovog prava izuzete su žrtve ratnog silovanja i seksualnog zlostavljanja, tako da se kod kojih za ostvarivanje prava zvanog "mjesečno lično novčano primanje" ne procjenjuje stepen tjelesnog oštećenja nego se utvrđuju činjenice i dokazi da je osoba preživjela ovu vrstu ratne traume. Materijalna prava civilnih žrtava rata finansiraju se participativno iz budžeta Federacije BiH i kantona u omjeru 70% Federacija BiH i 30% kantoni, dok se ostala prava obezbjeđuju u skladu sa prioritetima i mogućnostima kantona.³⁶

Zakonodavstvo entiteta se razlikuje po tome što se, za razliku od Republike Srpske, žrtve ratnog seksualnog nasilja u Federaciji priznaju kao posebna kategorija civilnih žrtava rata.³⁷ Od septembra 2006. godine žrtve seksualnog nasilja u Federaciji ne moraju dokazivati minimum 60% tjelesnog oštećenja. Nasuprot ovome pravednijem zakonskom rješenju, žrtve seksualnog nasilja u Republici Srpskoj imaju isti status kao sve ostale civilne žrtve rata, te u skladu s tim moraju dokazati minimalni procenat tjelesnog oštećenja od 60%. Pored činjenice da njihova prava nisu zagarantovana Zakonom, problem dodatno usložnjava svođenje posljedica seksualnog nasilja isključivo na fizička oštećenja. Porocedura za dokazivanje statusa posebne kategorije civilne žrtve rata podrazumijeva: medicinsku dokumentaciju, uvjerenje o utvrđenom statusu i posljedicama čina zlostavljanja i silovanja izdatu od strane institucija, druga udruženja građana koja se bave pružanjem pomoći

³⁵Izvor podataka: Federalno ministarstvo rada i socijalne politike.

³⁶Izvor podataka: Federalno ministarstvo rada i socijalne politike.

³⁷Izvor podataka: Federalno ministarstvo rada i socijalne politike.

zlostavljanim i silovanim licima, uz pismenu saglasnost Federalnog ministarstva rada i socijalne politike. To pokazuje da se u ovom entitetu na svaki način, čak i zakonodavno nastoji umanjiti i odbaciti činjenice o počinjenim zločinima, što bez dvojbe predstavlja zakonodavno, institucionalno i kolektivno negiranje zločina i amnestiranje počinitelja.

U pogledu primjene socijalnih prava, rijetko se izjednačavaju socijalna prava žrtava seksualnog ratnog nasilja sa pravima ratnih udovica i ratnih vojnih invalida. U FBiH civilne žrtve rata imaju pravo na maksimum od 70% iznosa mjesečnih naknada koje se dodjeljuju ratnim vojnim invalidima I grupe, odnosno jednako je iznosu koji pripada civilnoj žrtvi rata prve grupe.

Prema istraživanju Irine Terzić upoređivanjem iznosa naknade na Federalnom i nivou RS-a pokazatelj je diskriminatorne prakse. U Federaciji BiH žrtve imaju pravo na mjesečnu penziju od 586,15 KM, a u Republici Srpskoj ova penzija iznosi između 100 i 350KM (samo za žrtve sa 60% tjelesnog oštećenja).³⁸Ovaj podatak sa ogromnim razlikama je poražavajući, pogotovo ako se ima u vidu da je na kraju riječ o jednoj državi.

Poseban aspekt u sklopu ekonomskog sistema predstavlja i pitanje zapošljavanja. Pored toga što su žrtve rata, dugotrajna bolest ih često spriječava u pronalasku i zadržavanju posla. Žene žrtve seksualnog nasilja spadaju u kategoriju osoba koje imaju visoku stopu nezaposlenosti i siromaštva i jedna su od ekonomski najugroženijih društvenih grupa u Bosni i Hercegovini.

Zakonom o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodice sa djecom uređeni su osnovi socijalne zaštite građana i njihovih porodica, osnovna prava iz socijalne zaštite i korisnici prava, osnivanje i rad ustanova socijalne zaštite, osnovna prava civilnih žrtava rata i članova njihovih porodica, finansiranje i dr. U okviru ovog zakona priznaje se status i ženama žrtvama silovanja i seksualnog zlostavljanja kao civilnim žrtvama rata, što je prikazano u Tabeli 1.

Tabela 1. Mjesečna novčana primanja za korisnike civilnih žrtava rata:

Tabela 1. Posebna kategorija civilnih žrtava rata

³⁸TRIAL, Ostvarivanje zahtjeva za naknadu štete žrtava ratnih zločina u okviru krivičnih postupaka u Bosni i Hercegovini - stanje, problemi i perspektive, 2015., str. 16. (prema: Terzić, I, Položaj žrtava ratnog seksualnog nasilja u Bosni i Hercegovini, TRIAL, Sarajevo, 2016, str. 10.), pristupljeno 13. 06. 2017.

			Sredstva za CŽR		
Vrsta primanja	Osnovica invalidske zaštite	boračko- 837,36	70% Federacij a	30% Kanton	100% Ukupno
IgrupaCŽR sa100% oštećenja	100%	837,36	410,36	175,85	586,15
IIgrupaCŽ Rsa100% oštećenja	73%	611,27	299,52	128,37	427,89
IIIgrupaCŽ Rsa90% oštećenja	55%	460,55	225,67	96,72	322,39
IVgrupaCŽ Rsa80% oštećenja	43%	360,06	176,43	75,61	252,04
VgrupaCŽR sa70% oštećenja	32%	267,96	131,30	56,27	187,57
VIgrupaCŽ Rsa70% oštećenja	18%	150,72	73,85	31,65	105,50
MJESEČNO LIČNO NOVČANO PRIMANJE			70%	30%	100%

(Čl.59.stav 2. Zakona)					
MJESEČNO LIČNO					
NOVČANO PRIMANJE	100%	837,36	410,30	175,85	586,15
(Čl.59.stav 2. Zakona)					

Izvor podataka: Federalno ministarstvo rada i socijalne politike

Posebnu kategorijom civilnih žrtava rata smatraju se lica koja su preživjela seksualno zlostavljanje i silovanje. Korisnici/e čije se oštećenje ne procjenjuje kao kod ostalih civilnih žrtava rata, već im se dodjeljuje novčana naknada u visini I. grupe lične invalidnine civilnih žrtava rata sa 100% oštećenjau iznosu 586,15KM.

Tabela 2. Posebna kategorija civilnih žrtava rata

Rb.	VRSTA PRAVA	Broj korisnika 2016. godina			Broj korisnika 2017. godina		
		Spol		Ukupno	Spol		Ukupno
		ž	m		ž	m	
1.	Mjesečno lično novčano primanje	772	112	884	781	114	895

Izvor podataka: Federalno ministarstvo rada i socijalne politike

Tabelarni prikaz podataka o civilnim žrtvama rata u Federaciji BiH za 2016. i 2017. godinu, posebno kategorija civilnih žrtava rata koje su preživjele seksualno zlostavljanje i silovanje,

kao što je prikazano u tabeli iznad imaju ličnu invalidninu, mjesečno lična novčana primanja, te porodičnu invalidninu .

Broj žena koje su ostvarile pravo na naknadu prema bazi Federalnog ministarstva rada i socijalne politike na dan 31. 01. 2018. godine evidentirano je 900 korisnika prava na mjesečno lično primanje, tj. civilnih žrtava rata koje su preživjele seksualno zlostavljanje i silovanje. Od navedenog broja 786 korisnika su žene, a 114 su muškarci.

Rješavanje problema statusa žena žrtava rata u Nevladinim organizacijama i sektoru za zaštitu ljudskih prava

Prilikom rješavanja statusa žena žrtava rata pri Nevladinim organizacijama i u sektoru za zaštitu ljudskih prava od posebne je važnosti procedura prijave žena i muškaraca žrtava seksualnog nasilja i položaj djece rođene kao posljedice silovanja pri Udruženju ali i u državnim institucijama. Procedura prijave žena i muškaraca žrtava ratnog silovanja počiva na dobrovoljnoj osnovi. Žene i muškarci se u 90% slučajeva javljaju sami, a 10% na preporuku od strane drugih relevantnih institucija koje imaju kontakt sa istima, kao što su istražni organi i drugi ovlašteni državni organi. Prvi kontakt se ostvaruje uglavnom na službeni broj telefona Udruženja Žena - žrtva rata +387 33 658 879 ili dolaskom žrtava u službene prostorije Udruženja dogovoreni termin. Prilikom prvog sastanka, žrtva daje iskaz uz ličnu kartu i medicinsku dokumentaciju (ukoliko istu posjeduje). Nakon uzimanja iskaza pristupa se provjeri identifikacije preživjele osobe u Bazi podataka Udruženja. Baza podataka sadrži kompletnu anamnezu i ljekarsku sistematizaciju osobe (lični podaci, kućna lista, državljanstvo, podaci o zločinu, lokacija zločina, posljedice zločina, o svjedocima /očevicima, o socijalnom statusu, vrsti primanja, stambeni, zdravstveni status, mjesto boravka, porodični status, fotografija, izjava žrtve i svjedoka, vjerska i nacionalna pripadnosti. Osim u elektronskoj formi postoji jedinstveni karton žena i muškaraca žrtava rata.

Ukoliko je preživjela žrtva već identifikovana, ona zatim prilaže potrebnu medicinsku dokumentaciju. Nakon obavljene procedure žrtvi se izdaje Uvjerenje radi ostvarivanja statusnih prava. Ukoliko žrtva nije ranije identifikovana u Bazi podataka Udruženja, istoj se izdaje pismena obavijest o vremenskom roku u kojem je obavezna da dostavi iskaze dva

svjedoka koji će potvrditi zločin zlostavljanja. Svjedoci mogu biti isključivo osobe koje je žrtva navela u svom iskazu. Na osnovu iskaza svjedoka, a čije izjave se uzimaju u različito vrijeme, bez prisustva preživjele i drugih osoba, te ostalih dokumenata kojima preživjela raspolaže (medicinska dokumentacija, potvrda o razmjeni, potvrda o prijavi zločina u vrijeme kada se zločin desio, medicinski nalaz neposredno nakon silovanja i dr.) izdaje se Uvjerenje koje služi u svrhu regulisanja statusnih prava. U slučaju da osoba ne raspolaže navedenim dokumentima ili se njen iskaz ne slaže sa iskazima svjedoka donosi se zaključak o odbijanju priznavanja statusa. Nakon izdavanja Uvjerenja o priznavanju statusa, preživjela žrtva se upućuje u nadležni općinski organ ili Centar za socijalni rad, gdje se prema Zahtjevu tog organa predaje potrebna dokumentacija (npr. kopija lične karte, CIPS prijava, kopiju medicinske dokumentacije, Uvjerenje relevantnog udruženja za priznavanje statusa CŽR-a, potvrda od BIZ-a da ne ostvaruje pravo po drugom osnovu). Općinski organ dokumentaciju dostavlja komisiji za davanje stručnog mišljenja radi utvrđivanja statusa posebne kategorije CŽR-a, a koju je uz saglasnost Vlade Federacije BiH formirao Federalni ministar rada i socijalne politike.

Posebno pitanje predstavlja broj djece rođene kao posljedice silovanja. Njihova zakonska prava nisu riješena u sklopu zvaničnih Institucija. Djeca rođena kao posljedica prisilne trudnoće nemaju pravo da naslijede invalidninu od majke. Ovaj problem posebno ističu u Udruženju Žena-žrtva rata, koje aktivno rade na pomoći ovoj ranjivoj kategoriji djece. U zavisnosti od mogućnosti Udruženje pomaže registrovanu djecu pri Udruženju u skladu sa svojim mogućnostima (u vidu školskog pribora, stipendija, opremanja kuće i sl.).

Kad je u pitanju rad NGO sektora na zaštiti prava ranjivih kategorija društva, u ovom slučaju žrtava seksualnog ratnog nasilja, od posebne važnosti je pomenuti zajednički projekti pokrenuti 2013. "Poboljšanje položaja žena žrtava rata u BiH". Osim što prvi puta okuplja organizacije civilnog društva svih etnija u Bosni i Hercegovini, ima za cilj unaprijeđenje položaja žena žrtava silovanja i torture, i posebno pružanja podrške prilikom svjedočenja pred sudovima. Aktivnosti projekta se odnose na pružanje pravne i psihološke pomoći prije, u toku i nakon suđenja, jačanje kapaciteta organizacija civilnog društva koje rade na pružanju pomoći ovim žrtvama, s namjerom uspostavljanja međusobnog partnerstva, ali i partnerstva sa državnim institucijama.³⁹ Projekat je realiziran do kraja 2015. godine u saradnji šest partnerskih organizacija: Vive žene (Tuzla), Medica (Zenica), Žena - žrtva rata

³⁹V. web stranicu. <http://www.fld.ba/novost/9676/poboljsanje/polozaja/zena/zrtava/rata/u/bih/>, pristupljeno 25.11.2016

(Sarajevo), Hrvatska udruga logoraša (Vareš), Udruženje građanki Gerc Sumejja (Mostar) i Sekcija žena žrtava rata Republike Srpske.

Stigmatizacija u sistemu zdravstvene zaštite

Kada smo već ranije u poglavlju u kojem se tretira pitanje individualne traume govorili o posljedicama seksualnog ratnog nasilja i silovanja, istakli smo činjenicu da se radi nizu tjelesnih, psihičkih, somatskih poremećaja i oštećenja, kao i stalnom procesu retraumatizacije koji ne dozvoljava žrtvi intergraciju u društvu. Brojne posljedice zahtjevaju različit pristup i aspekte, prije svega zdravstvenu i psiho-terapeutsku pomoć. Načelno govoreći sve žene žrtve seksualnog nasilja i torture u sukobima, kao i muškarci, ostvaruju pravo na zdravstvenu zaštitu, i to po različitim osnovama u skladu sa Zakonom o zdravstvenom osiguranju ("Službene novine Federacije BiH", br.30/97, 7/02, 70/08 i 48/11). Žene žrtve nisu izvorni osiguranici, po članu 19. ovog Zakona, kao "žrtve", ali postoji niz različitih osnova osiguranja koji su dostupni. Također, kada je riječ o žrtvama, određen broj žrtava je prijavljen nadležnim tijelima za rad i socijalnu politiku, te iz tog formalnog statusa žrtve ostvaruju prateća prava, uključujući i pravo na zdravstvenu zaštitu.⁴⁰

Također, prema Zakonu o zaštiti civilnih žrtava rata RS žrtve imaju pravo na besplatnu zdravstvenu pomoć, to jeste prema članu 8. stav 6. zdravstvena zaštita.⁴¹ Bez obzira na zakonska rješenja, žrtve seksualnog ratnog nasilja u kontinuitetu nisu adekvatno zbrinute ni po principu besplatne zdravstvene pomoći, niti psihološke podrške i pomoći. Iako, prema Zakonu o osnovama socijalne zaštite FBiH članu 58. civilne žrtve rata imaju pravo na "potporu u troškovima liječenja i nabavci ortopedskih pomagala"⁴² njihov status nije riješen. Pogotovo kad je u pitanju Zakon o zaštiti civilnih žrtava rata RS-a u kojem pravo na liječenje ovisi o vremenu prijavljivanja zahtjeva za priznavanje prava po oštećenju organizma, koje iznosi pet godina od dana kad je lice zadobilo oštećenje, kao i pridonijetu medicinsku dokumentaciju. Shodno prethodno rečenom član 33. kaže da je obavezno dokazivanje statusa

⁴⁰Izvor podataka: Federalno ministarstvo zdravstva

⁴¹Zakon o zaštiti civilnih žrtava rata Republike Srpske (prečišćeni tekst), a („Službeni glasnik Republike Srpske“, broj:25/93;32/94;37/07; 60/07, 111/09 i 118/09): <http://pravnik.ba/wp-content/uploads/2015/03/Zakon-o-zastiti-civilnih-zrtava-rata-RS.pdf>, pristupljeno 15.07.2018.

⁴²Zakon o osnovama socijalne zaštite FBiH: www.pfsa.unsa.ba/pf/wp-content/.../Zakon-o-osnovama-socijalne-zaštite-u-FBiH.doc, pristupljeno, 16.12.2016.

"Medicinskom dokumentacijom o liječenju, koja datira najkasnije godinu dana od dana nastanka oštećenja".⁴³

Obzirom da su izložene ovakvom kompleksnom sistemu koji zahtjeva pluralna rješenja, nažalost nije teško zaključiti da je stanje zdravstvene zaštite žena žrtava seksualnog ratnog nasilja poražavajuće. To je zbog toga što je bh. zakonodavstvo šaroliko, neuvezano i međusobno nije komplementarno, tako daopća pravna razuđenost utiče da nedostatak jednog podsistema utiče na probleme u dugom podsistema i tako stvara haotično stanje u kompletnoj pravnoj regulativi. Tako, pravni sistem i novčana naknada koju žrtve imaju često nije dovoljna ni za troškove liječenja i lijekova, pogotovo ako se ima na umu pluralnost zdravstvenih smetnji s kojima se suočavaju žene žrtve rata. Stoga se kao jedino ispravno rješenje nameće sistem rješavanja psihološke podrške, besplatne zdravstvene i pravne pomoći za žrtve na području cijele Bosne i Hercegovine.

Federalno ministarstvo rada ne raspolaže podacima o broju žrtava silovanja i seksualnog zlostavljanja u vezi s tim, ne može se reći tačan broj žena žrtava koje ostvaruju pravo na zdravstvenu zaštitu. Podaci o prijemu žena i njihovoj potrebi za lječničkom podrškom i pomoći prikupljaju se po primarnoj dijagnozi. Treba imati na umu, s druge strane, da postoji određen procenat žena koje su "de facto" žrtve seksualnog ratnog nasilja, a da nemaju formalni status žrtve, tj "de yure" nisu, niti žele imati taj status.

Žene koje su ostvarile formalni status posebne kategorije civilne žrtve rata, ostvaruju pravo na zdravstvenu zaštitu i osnovne životne potrebe. Nerijetko, žene traže pomoć u zdravstvenim institucijama, uz pravo na zaštitu njihovog identiteta od javnosti, kao i po principu prijave zvaničnim organima radi dobijanja statusa žrtve. Njihove lične razloge za to, svakako treba poštovati u svjetlu zaštite profesionalne tajne zdravstvenih radnika, odnosno informacija koje pacijent podijeli sa zdravstvenim radnikom. Zbog navedenog, nije moguće kalkulirati brojem žena žrtava koje u sistemu zdravstva Federacije BiH imaju pristup zdravstvenoj zaštiti. U evidencijama u oblasti zdravstva po važećim obrascima, postoji mogućnost šifriranja žrtava različitih oblika nasilja, ali to se u praksi veoma rijetko koristi, upravo zato što se više akcenat stavlja na medicinska stanja i dijagnoze zbog kojih se osoba javlja zdravstvenim ustanovama.

Određeni programi u kontekstu zaštite mentalnog zdravlja žrtava postoje, kao i psihosocijalna pomoć i podrška i dostupni su žrtvama putem centara za mentalno zdravlje u zajednici ili

⁴³Zakon o zaštiti civilnih žrtava rata RS: <http://pravnik.ba/wp-content/uploads/2015/03/zakon-o-zastiti-civilnih-zrtava-rata-rs.pdf> , pristupljeno, 15. 05. 2016 .

putem sektora civilnog društva, odnosno usko profiliranih nevladinih organizacija. Nažalost, mora se konstatovati da obim zdravstvenih i psiholoških usluga, uključujući reproduktivno zdravlje, za žene koje su preživjele seksualno zlostavljanje i silovanje u sukobima trenutno nije dovoljan, te da se radi o pitanju na kojem se dalje mora raditi. Čest je razlog tome činjenica da žene žrtve ne traže zdravstvenu pomoć, upravo zbog snažne stigmatizacije društva.

Kada je riječ o zdravstvenim ustanovama, bitno je istaći da određene zdravstvene ustanove rade sa različitim kategorijama žrtava, uključujući žene koje su preživjele seksualno zlostavljanje i silovanje u sukobima, i taj se rad zasniva na stručnom pristupu liječnika i njegovog tima, a prema znanjima i vještinama kojima raspolažu.

Ulogu pružitelja usluga psihosocijalne i zdravstvene zaštite su u mnogim mjestima preuzele i nevladine organizacije, ali ta podrška je mnogo puta ograničena na one osobe koje žive na području djelovanja nevladinih organizacija. Ova udruženja se bave pružanjem pomoći ženama žrtvama rata, prvenstveno pružajući psihološku pomoć, bore se za pravdu, istinu, koliko je to u njihovoj moći. Takvi centri danas postoje npr. u Zenici ("Medica Zenica") i u Tuzli (kroz djelovanje "Vive žene" i "Snaga žene") dok na određenim lokacijama ne postoji program za psihološku podršku žrtvama seksualnog nasilja, niti od strane institucija i ustanova u čijoj se nadležnosti nalaze preživjeli (Centri za socijalni rad i Centri za mentalno zdravlje).

U posljednjih desetak godina sve manje i nevladine organizacije učestvuju u ovakvim tretmanima, jer nemaju finansijsku podršku sistema, pa fokus rada usklađuju sa osiguranim izvorima finansiranja, tj. uvjetima donatora. Navedeno zapravo ukazuje kako briga o žrtvama ne može da počiva isključivo na resursima sektora civilnog društva, te da ista mora biti sistematizirana kroz zvanične institucije i ustanove na cijelom području BiH. Stoga je važno osigurati da se protokoli, programi pomoći i rehabilitacije žrtava, ukoliko se provode na nivou nevladinih organizacija, na jedinstven način monitoriraju i evaluiraju, kako bi se imao uvid u stepen pomoći žrtvama i očekivane ishode, te kako bi se osigurala održivost ovog vida podrške. Federalno ministarstvo zdravstva u saradnji sa UNFPA (Populacijski fond Ujedinjenih nacija) je 2007. godine razvio Modul za obuku zdravstvenih radnika, prvenstveno primarne zdravstvene zaštite, koji je stručna osnova za razbijanje stigme, te ukazivanje na ključne elemente prepoznavanja žrtava i njihovih potreba u zdravstvu. Modul za obuku u proteklom periodu je testiran u više Domova zdravlja.

Osim spomenutog Modula, u ranijem periodu izrađen je Priručnik za postupanje zdravstvenih radnika u slučajevima nasilja u porodici 2009, kao i Resursni paket: *"Jačanje odgovora zdravstvenog sistema Federacije BiH na rodno zasnovano nasilje"* (2015), koji obuhvataju i postupanje u slučajevima seksualnog nasilja, nasilja u porodici i sl., i samo dijelom se dotiču i rada sa žrtvama koje su pretrpjele seksualno nasilje, uključujući silovanje u sukobima. Uspostavom mreže centara za mentalno zdravlje svakako da je dostupnost uslugama iz oblasti zaštite mentalnog zdravlja povećana kroz tretmane osoba koje su preživjele seksualno zlostavljanje i silovanje tokom sukoba. Međutim, ne može se zanemariti utjecaj stigme na ukupni kontekst pokušavanja da se pruži pomoć i podrška ovim osobama, a što je bitno otežavalo, i još uvijek otežava uvjete djelovanja, kako u sektoru zdravstva, tako i u drugim sektorima. Pored diskriminirajućeg i nedovršenog zakonskog okvira ono što je najveća boljka sistema jeste nedostatak specijaliziranog osoblja i stručnjaka iz oblasti retraumatizacije, koji će osim pristupa žrtvi znati pružiti adekvatne načine pomoći.

Država Bosna i Hercegovina mora poduzimati dodatne mjere i osigurati adekvatne kontinuirane edukacije, posebno za osoblje u Centrima za mentalno zdravlje u zajednici, koje će biti dovoljne za blagovremeno i ispravno postupanje prema osobama koje su preživjele seksualno zlostavljanje i silovanje tokom agresije na Bosnu i Hercegovinu. Shodno tome važno je naglasiti da se, u okviru edukacija mora raditi i na senzibilizaciji samih zdravstvenih profesionalaca za rad sa ovim skupinama građana. Žrtve moraju znati da postoji mjesto u sistemu gdje mogu doći i dobiti potrebnu pomoć, empatiju i razumijevanje, bez bojazni da bi ih neko mogao zloupotrijebiti, iskoristiti i njima manipulirati.

Da bi se ublažile postojeće posljedice kod žrtava seksualnog zlostavljanja neophodno je da žrtve konačno počnu otvoreno govoriti o tome što su preživjele i to osobama koje su stručne i kompetentne za taj problem, što se prije svega odnosi na profesionalce u oblasti mentalnog zdravlja, te predstavnicima udruženja žrtava seksualnog zlostavljanja koji su se dokazali u tim aktivnostima, uključujući i čuvanje pune diskrecije.

Teško je zamisliti šta silovane žene proživljavaju kada u svom rodnom gradu, ili u mjestu u kojem su nad njima počinjeni zločini sretno svoga silovatelja, koji nikad nije odgovarao za svoje zločine i koji se slobodno kreće, uzdignute glave, podsmijevajući se svojim žrtvama. To je veliki psihološki pritisak, koji svaki put iznova ubija žrtvu. Kada tome pridodamo sve ono što su preživjele, vidjele, zatim izgubile mnoge članove iz svoje porodice, onda možemo sa sigurnošću reći da se tim ženama ne pruža ni približno pomoći koliko im je stvarno

potrebno. Pored toga i same žene ne žele mnogo pričati o svojim patnjama u vrijeme rata, jer se boje da će biti diskriminirane. Zbog toga će one radije prešutjeti zločin, nego se izložiti javnoj osudi, pogotovu one žene koje su, kao posljedica silovanja, ostajale u drugom stanju. Ono što posebno pogađa žrtve jeste činjenica da u BiH o ovom osjetljivom pitanju gotovo nema javne diskusije, pa je i to jedan od problema s kojim se susreću ove žene. Građani su nedovoljno upoznati sa ovom problematikom, pa u neznanju vrlo lako mogu diskriminirati ove žene. Zato se one povlače i izbjegavaju javno govoriti o tome. Zbog lošeg psihološkog stanja, mnoge od njih su bez posla, i zato što nemaju stabilnih prihoda žive u siromaštvu i ne mogu sebi priuštiti ono najosnovnije, kao što su npr. lijekovi, higijenske potrepštine, odjeća, obuća, namirnice i dr.

Imajući u vidu sve pomenute probleme ove kategorije, Bh. vlasti bi trebale dati adekvatan odgovor i sistemsko rješenje za potrebe ove kategorije civilnih žrtava rata.

Stigmatizacija u okviru pravnog sistema (akcenat na sudskim procesima)

Ni nakon više od dvadeset godina po okončanju rata, žrtve ne mogu da ostvare svoja prava u potpunosti, a jedan od glavnih uzroka tome je odsustvo jedinstvenog pravnog okvira, primjenjivog na cijeloj teritoriji Bosne i Hercegovine, koji reguliše odštetu za žrtve ratnog seksualnog nasilja. Prema ocjenama Amnesty Internationala, nijedna od vlada u Bosni i Hercegovini, koje su djelovale poslije rata nije osigurala pravdu ni odštetu za hiljade žena i djevojčica žrtava silovanja (kao i muškarca, te djece rođene kao rezultat silovanja). Tako sve do danas, žrtvama koje su preživjele zločine silovanja onemogućen je pristup pravdi. Odgovorni za njihove patnje, pripadnici vojske, policije, paravojnih formacija još uvijek ne odgovaraju za počinjene zločine. Neki i dalje obnašaju vlast u istoj zajednici u kojoj žive njihove žrtve.

Nedostatak procesa reparacije žrtvama je u uskoj vezi sa propustom krivičnog gonjenja na međunarodnim i lokalnim sudovima. U tom okviru, žrtve ne doživljavaju nikakvu vrstu lične satisfakcije. Zbog zastarjelih diskriminacijskih zakona i procedure, prema preživjelima se ne postupa sa dostojanstvom niti im se pruža zaštita i podrška.

Pravno regulisanje ratnih zločina, baš kao i reparacijski sistem u Bosni i Hercegovini nije unificirano. S druge strane, materijalne i simboličke reparacije dijelom se provode kroz procesuiranje ratnih zločina na nivou države regulisane Krivičnim zakonom BiH (2003) i Krivičnim zakonom Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, dok sudovi u Brčko distriktu BiH i entitetima primjenjuju potonji zakon, koji je bio na snazi za vrijeme oružanog sukoba. Primjenjiv je i Krivični zakon Federacije BiH. Sva tri pomenuta zakona ne pokrivaju cjelokupan problem ratnog seksualnog nasilja. U Krivičnom zakonu BiH (pogl. VII) dva člana tretiraju zločine protiv civilnog stanovništva. Krivični zakon SFRJ u okviru člana 142. tretira ratne zločine protiv civilnog stanovništva, ali usko, smatrajući samo "prisiljavanje na prostituciju ili silovanja"⁴⁴ ratnim zločinom protiv žena. Krivični zakon FBiH tretira ratno seksualno nasilje kao obično seksualno nasilje, što je zaista velika pogreška, ako se ima u

⁴⁴Krivični zakon SFRJ, Čl 142. str. 25. Dostupno na web stranici: http://adattar.adatbank.transindex.ro/Serbia/Krivicni_zakon_Jugoslavije.pdf, pristupljeno stranici, 19.11.2017.

vidu ambijent rata, raznovrsnost oružja, mržnja i psihološki naboj, te je zbog toga mnogostruko veće zločinačko djelo.

Definicija ratnih seksualnih zločina u Bosni i Hercegovini u sva tri prethodno spomenuta Krivična zakona nije u skladu sa međunarodnim standardima, koji se odnose na zločin protiv čovječnosti. Naime, da bi se čin seksualnog nasilja smatrao ratnim zločinom prema sva tri gore navedena Zakona, potrebno je da postoji elemenat "prisiljavanje druge osobe upotrebom sile ili prijetnje direktnim napadom na njezin život ili tijelo ili na život ili tijelo njoj bliske osobe, na seksualni odnos ili snjim izjednačenu seksualnu radnju (silovanje), seksualno ropstvo, prisilnu prostituciju, prisilnu trudnoću, prisilnu sterilizaciju ili bilo koji drugi oblik teškog seksualnog nasilja".⁴⁵ S ovim Zakonom također, postoji problem u terminologiji i definiciji silovanja.

Izmjene ovog Zakona nisu usvojene zbog neizglasavanja na sjednici Predstavničkog doma Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine radi nedostatka entitetske većine, ili bolje rečeno nedostatka svijesti za rješavanje ovog problema. Zakonsko rješenje ovog problema na pravedan način ima veliki značaj kod suđenja, jer se na taj način ostvaruje pravda i daje društveno priznanje žrtvama, a osudu počiniocima. Kroz suđenja treba da se označe počinioci djela i adekvatno kazne, te da društvo iskaže istinsku solidarnost sa preživjelim žrtvama ratnog seksualnog nasilja. Procesuiranje zločina počinjenih nad ženama doživjelo je svojevrsan porast za vrijeme rada ICTY-a, ali i dalje kroz rad lokalnih sudova.

U pojedinim slučajevima zarad neodgovarajućeg pravnog regulisanja zločina žrtve ispaštaju na nivou čitave Bosne i Hercegovine. Zbog toga je donešen Zakon o besplatnoj pravnoj pomoći žrtvama ratnih zločina, i usvojen je u novembru 2016. godine⁴⁶, kako bi se žrtvama pomoglo da dođu do pravde. Shodno tome pravni zastupnik žrtava je poseban ured Ministarstva pravde. Ovim postupkom konačno je napravljen mali pomak u zaštiti prava ugroženih kategorija društva, među kojima su i žrtve ratnog seksualnog nasilja. Međutim, na

⁴⁵Krivični zakon BiH, Čl. 172. str. 62 – 63. Dostupno na web stranici: https://advokat-prnjavorac.com/zakoni/Krivicni_zakon_BiH.pdf ,pristupljeno stranici 19. 11. 2017.

⁴⁶TRIAL INTERNATIONAL – Besplatna pravna pomoć žrtvama ratnih zločina koje ostvaruju naknadu štete u krivičnim postupcima str.28 https://trial.ba/wp-content/uploads/2017/04/Free_legal-aid_BOS1-pdf. (Državni zakon o besplatnoj pravnoj pomoći, donesen u novembru 2016.god, kodificira pravo na pravnu pomoć žrtava ratnih zločina koje nastoje ostvariti naknadu u okviru krivičnih postupaka. Na entitetskom nivou, RS brojni kantoni u FBiH usvojili su zakonodavne akte kojima se predviđa besplatna pravna pomoć žrtvama lošeg imovnog stanja i u nekim slučajevima, žrtvama seksualnog nasilja. Adekvatna ovih zakona se još uvijek nije desila a rezultat toga je da žrtve ratnih zločina nisu dobile ovakvu podršku u okviru državnog ili entitetskih sistema.

terenu rad ureda za pružanje besplatne pravne pomoći je ograničen. To najprije iz razloga raslojavanja po sistemima uređenja, Republički, Federalni, Distrikt, Kantonalni.

U Republici Srpskoj pri Centru za besplatnu pravnu pomoć moguće je ostvariti pomoć uz dokaz o socijalnoj ugroženosti.⁴⁷ S druge strane u Federaciji ovo se pravo ostvaruje na kantonalnom nivou kroz Zavode za besplatnu pravnu pomoć.⁴⁸ S ovim pitanjem povezana su dva problema; stručnosti osoba koje pružaju podršku i hronični nedostatak sredstava. Zahvaljujući lošoj ekonomskoj situaciji u Bosni i Hercegovini žrtve teško ostvaruju svoja prava, stoga se okreću nevladinom sektoru od kojeg dobijaju podršku, kako je to ranije naglašeno u radu. "Trenutno u BiH 11 nevladinih organizacija radi na pružanju pomoći ovim žrtavama."⁴⁹ Sa ovakvim nezavidnim položajem žrtve su dodatno stigmatizirane.

Za unaprjeđivanje statusa i pozicije u društvu svih žena žrtava rata, neophodan je sveobuhvatan pristup poboljšanja statusa preživjelih žrtava seksualnog nasilja i sveobuhvatan pristup u sprječavanju svih oblika društvene stigmatizacije.⁵⁰ Stim u vezi, postoji izražena potreba za razvijanjem sveobuhvatnog pristupa za poboljšanje statusa i položaja svih žena žrtava rata, muškaraca kao i djece rođene kao posljedice silovanja, uključujući i borbu protiv stigme vezanu za seksualno nasilje, te proširenje mjera za pružanje naknade, podrške, rehabilitacije i osiguravanja jednakog pristupa takvim uslugama za sve žrtve bez obzira na njihovo mjesto stanovanja, status i pripadnost naciji. Besplatna pravna pomoć je značajna za žrtve seksualnog nasilja jer im olakšava pristup informacijama o pravu na reparacije.

Obzirom da veliki broj žrtava nije upoznat sa činjenicom o načinima ostvarivanja prava na kompenzaciju, besplatni pravni centri imaju veliku važnost. Nažalost, zabilježeni su slučajevi u kojima žrtve seksualnog ratnog nasilja nisu bile upoznate sa praksom ostvarivanja prava na kompenzaciju, a povodom štete pretrpljene za vrijeme ratnog oružanog sukoba. Većina njih je smatrala da se novčana sredstva isplaćuju na osnovu socijalne pomoći.⁵¹ Obzirom da je većina žrtava ratnog seksualnog nasilja u BiH lošeg materijalnog stanja, te da nemaju dovoljno sredstava za profesionalnu pravnu pomoć, nadležni organi trebaju da preduzmu

⁴⁷V. Interenet stranica Centra za besplatnu pravnu pomoć u Republici Srpskoj: <http://www.mpr-Centar.org/index.php/sr/0-Centru/misija> ,pristupljeno stranici 1.1.2018.

⁴⁸Žrtve koje imaju prebivališta na području Hercegovačko-Neretvanskog kantona i Srednjobosanskog kantona nemaju pravo na besplatnu pravnu pomoć.

⁴⁹Terzić, Irina, Položaj žrtava ratnog seksualnog nasilja u Bosni i Hercegovini, TRIAL, Sarajevo, 2016, str. 8.

⁵⁰Libby, Tata, Kučukalić, Abdulah, Popović, Sabina, & Bravo – Mehmedbašić, Alma, Tretman preživjelih torture i traume u postratnom društvu, Sarajevo, 2003, str.101.

⁵¹Šoštarić, Maja, Život u sjeni: žrtve rata i rodno osjetljiva istina, pravda, reparacije i garancije neponavljanja u Bosni i Hercegovini, Impunity Watch, 2012, str.51, [https://www.impunitywatch.org/docs/Gender_IW_BiH_report_\(BCS\).pdf](https://www.impunitywatch.org/docs/Gender_IW_BiH_report_(BCS).pdf), pristupljeno 12.06.2017.

odgovarajuće mjere u cilju omogućavanja žrtvama potpunog pristupa besplatnoj i adekvatnoj pravnoj pomoći.

Dodatna stigmatizacija koja ionako prati čin silovanja, pa i masovnog ratnog silovanja je unekoliko spriječena osnivanjem Internacionalnog Krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju, te usvajanjem i proglašenjem silovanja i popratnih fenomena za ratne zločine. To je bio svjetski iskorak u tretiranju stradanja žena kao civilnog dijela stanovništva. Presudama Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju (MKSJ) i domaćih pravosudnih institucija dokazano je da su srpske vojne i paravojsne snage neuporedivo počinile najveći broj ratnih silovanja, te time u agresiji na BiH koristile seksualno zlostavljanje kao oružje. Žene i djevojčice su sistematski silovane, porobljavane, a neki slučajevi su završavali prisilnim trudnoćama. Zbog rasprostranjenosti silovanja kao ratnog zločina MKSJ, koji je 1993. godine osnovan kako bi sudio optuženima za ratne zločine počinjene tokom rata u bivšoj Jugoslaviji, zajedno sa drugim zločinima počeo je odmah sa osnivanjem procesuirati i ove slučajeve.

Tek po osnivanju ove institucije silovanje je okvalifikovano kao ratni zločin protiv čovječnosti. Za vrijeme Suda 1993-2017 izmijenjen je pogled na internacionalno humanitarno pravo kojim se daje žrtvama prilika da posvjedoče / govore o užasima koja su iskusili i o tome izravno svjedoče. Krivično djelo seksualnog nasilja počinjenog u oružanom sukobu često je teže istražiti i dokazati od ostalih kategorija ratnih zločina. Žrtve koje su preživjele seksualno nasilje nisu spremne prijaviti takva krivična djela zbog traumatizacije i stigmatizacije povezano sa njima. Prikupljanje izjava i iskaza u takvim predmetima zahtijeva posebnu obuku i senzibiliziran pristup uz puno poštovanje prava žrtava, te istovremeno uz poštovanje rigoroznih standarda prikupljanja dokaza u krivičnom postupku.

Usprkos preprekama, i pravosudni sektor BiH napravio je značajne pomake u rješavanju predmeta seksualnog nasilja počinjenog u periodu 1992-1995. godine. Od početka rada Međunarodnog Suda, 78 osoba, ili 48% od ukupno 161 optuženog se u optužnicama teretilo za seksualno nasilje. Zaključno sa septembrom 2016 godine pred ovim Sudom pravosnažno su okončani postupci protiv ukupno 70 lica (od čega 67 muškaraca i tri žene) za krivična djela ratnog zločina sa elementima seksualnog nasilja počinjenog nad ženama. Od tog ukupnog broja 53 lica (51 muškarac i dvije žene) donesene su osuđujuće presude, dok je za 17

lica (16 muškaraca i jedna žena) oslobođeno od optužbi."⁵² Osuđenim licima izrečene su kazne zatvora /dugotrajnog zatvora u ukupnom trajanju od 695 godina. I pored broja okončanih predmeta, masovnost i rasprostanjenost zločina seksualnog nasilja koji su počinjeni tokom rata u BiH svjedoči da se na veliki broj optužnica još uvijek čeka.

Stigmatizacija na porodičnom nivou

Stigmatizacija preživjelih žrtava ratnog seksualnog nasilja prisutna je u svakom segmentu njihovog života. Proces stigmatizacije možemo pratiti na više nivoa, od osnovnog, porodičnog, pa sve do stigmatizacije u društvenim zajednicama u kojima žena živi. Najveći problem predstavlja pitanje obiteljskih relacija sa najbližim članovima porodice, ali i socijalni kontakt sa drugim ljudima. Dugo vremena nakon zločina silovanja i drugih oblika seksualnog nasilja žrtve imaju vrlo visok nivo straha od partnerovog mogućeg razotkrivanja. Tegobna iskustva žrtve natkriljena su strahom od šire društvene stigme, koja je u njihovom neposrednom okruženju prisutna bez obzira na njihovu etničku ili vjersku pripadnost. Preživjele žrtve ratnog seksualnog nasilja, pored zvaničnih institucija suočavaju se i sa diskriminacijom i stigmatizacijom na nivou osnovne društvene jedinice, to jeste u svojoj porodici i zajednici kojoj pripadaju.

Odnosi na porodičnom nivou uvjetuju društvenu stigmiju i obrnuto jer imaju zajedničke faktore poput: relacije sa najbližim članovima, strah od partnerovog otkrivanja, strah od društvene stigme, bez adekvatnog slušaoca i podržavaoca, bez afirmacije su, bez prihvatanja iskustva kao bezuslovne istine, patrijarhalno vaspitanje, religijski svetozor, prava očeva, braće, muževa, "code časti", osjećaj krivnje i srama, izbjegavanje prijatelja, javnosti, zajednice i vlastitih potreba, bojazan suočavanja sa javnošću iz straha od osude, odmazde, vrijeđanja i retraumatizacije. Poseban faktor predstavlja žrtva koja želi da zaštiti dijete rođeno kao posljedica ratnog silovanja. Pred ovu skupinu žena stavljen je poseban izazov koji pored odgajanja i vaspitanja, izdržavanja djeteta podrazumijeva i svakodnevnu borbu sa traumom naslijeđa, boli, susreta sa zajednicom te straha od otkrivanja i potencijalnog odbacivanja i prokazivanja od strane zajednice. Žene žrtve seksualnog nasilja žive svojim

⁵¹Šesti periodični Izvještaj BiH o provedbi Konvencije o eliminaciji svih oblika diskriminacije žena (2013-2016) str.10. Dostupno na: arsbih.gov.ba/wp-content/uploads/2017/12/170823_VI-periodični_Izvještaj_CEDAW, pristupljeno 15.07.2016.

životima sa usvojenim osjećajem krivice i čoda srama i stida, te nisu u stanju da artikuliraju vlastitu traumu i traumatsko iskustvo.

Kao što je to već ranije u prethodnim dijelovima rada rečeno, one su često onemogućene da svjedoče ili govore na bilo kojem nivou, jer ne mogu pronaći adekvatnog slušaoca, koji će im pružiti osjećaj razumjevanja, podrške tj. prihvatanja njihovog iskustva kao bezuslovne istine. U porodicama, i kada imaju podršku najbližih, preživjele žrtve silovanja ne žele govoriti o nasilju koje su preživjele, ne žele evocirati ono što im se desilo. Osjećaj srama i krivnje manifestovan je kod većine preživjelih nastojanjem da o događajima ne govore, da ih čuvaju kao porodičnu tajnu, skrivanjem boli od najbližih, zanemarivanjem vlastitih potreba te izbjegavanjem prijatelja i javnosti.

Marginalizirane i stigmatizirane žene žrtve ratnog seksualnog nasilja, kao i majke djece rođene kao posljedice silovanja, svakodnevno doživljavaju prepreke u životu koje ih neprestano podsjećaju na njihov teški položaj. Priča ili svjedočenje o seksualnom nasilju za preživjele znači pružanje prilike drugima za direktnu osudu, vrijeđanje i retraumatizaciju, tj. ponovno proživljavanje nemilog događaja, za kojeg žrtve često tvrde da ga doživljavaju teže nego sam čin seksualnog nasilja. Razarajuće posljedice ratnog seksualnog nasilja ne pogađaju samo žene lično, njihove porodice, kao i čitavu okolinu, koja je takođe spontano uključena. Štaviše, ove dugotrajne posljedice protežu se i kroz generacije koje slijede.

Ekletantan primjer stigme s kojom se žrtva mora nositi jedan je od najvećih problema i ogromna prepreka na putu ka oporavku žene žrtve silovanja. Bez podrške porodičnog okruženja, društvene zajednice i države oporavak žrtve ratnog silovanja je praktično neostvariv a paradoksalno je i to da iz različitih interesa i nedovoljne brige i profesionalnog odnosa formalne institucije i ne smatraju ovaj problem tako ozbiljnim. Shodno tome za rješavanje ovog problema potrebna je prije svega tranzicija i senzibiliranost kolektivne svijesti društva.

Nasuprot velikoj indolentnosti državnih institucija Udruženje Žena-žrtva rata Bosne i Hercegovine je napravilo bazu podataka nakon prikupljenih izjava. U toj bazi podataka Udruženja omogućen je brz i efikasan pronalazak svih potrebnih informacija za žene žrtve rata pojedinačno. Tako je Baza otvorena i dostupna za potrebe svih istražnih i pravosudnih organa, kao i istraživačko-naučnim i stručnim projektima, edukaciji budućih generacija, prije svega mladih. U bazi prikupljenih podataka, u tabeli ispod predstavljen je ukupan broj izjava žena žrtava kao i muškaraca nad kojima je izvršeno seksualno nasilje, ukupan broj odvedenih,

ubijenih i živih svjedoka, izvršenja ratnih zločina, ukupan broj silovanih žena po statistici i ukupan broj evidentirane djece rođene kao posljedica silovanja.

Tabela: Baza Udruženja Žena - žrtva rata

Ukupan br. prikupljenih izjava žena žrtava seksualnog nasilja 5.335 (1.664 sa priznatim statusom iz 74 općine)

Ukupan br. prikupljenih izjava muškaraca žrtava seksualnog nasilja	245 (izjava prikupljeno iz 23 općine)
Ukupan br. odvedenih, ubijenih i živih svjedoka izvršenja ratnih zločina	9.790
Ukupan br. silovanih žena po statistici	25.000
Ukupan br. evidentirane djece rođene kao posljedice silovanja	63

Izvor: Udruženje Žena - žrtva rata Sarajevo, 2017.

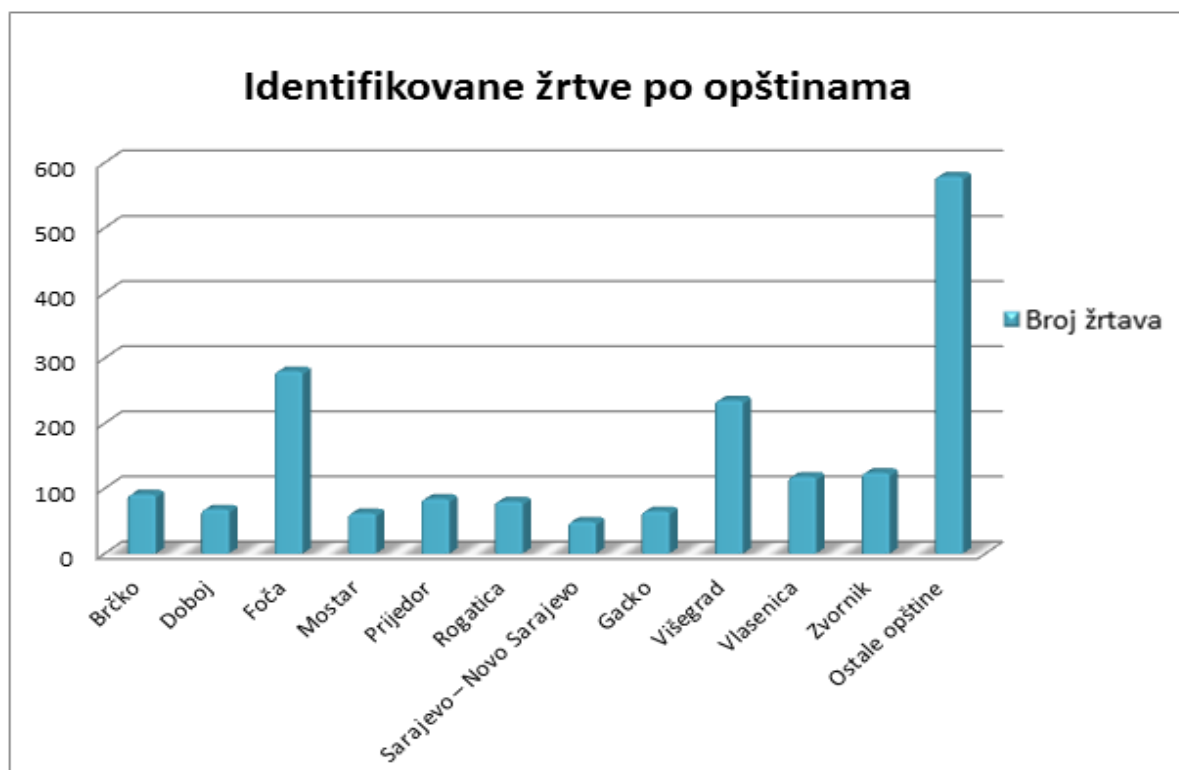
Udruženje Žena - žrtva rata Sarajevo, prema statističkim podacima, ima preko 5.335 prikupljenih izjava od žena žrtava rata, od kojih je 1.664 sa priznatim statusom. Žene žrtve ratnog silovanja su identifikovane sveukupno u 74 opštine u Bosni i Hercegovini, ali i inostranstvu kao svjedoci i očevici počinjenih zločina silovanja, što smo prikazali po općinama u tabeli , kao i grafičkim prikazom ispod.

Tabela 1. Identifikovane žrtve po opštinama

Opština	Broj žrtava
Brčko	91
Doboj	68
Foča	280
Mostar	62
Prijedor	84
Rogatica	80
Sarajevo – Novo Sarajevo	49
Gacko	65
Višegrad	235
Vlasenica	118
Zvornik	124
Ostale opštine	579
UKUPNO	1.835

Izvor: Udruženje Žena - žrtva rata Sarajevo, 2017.

Grafik 1. Grafički prikaz identifikovanih žrtava po opštinama

Izvor: Udruženje Žena-žrtva rata Sarajevo, 2017.

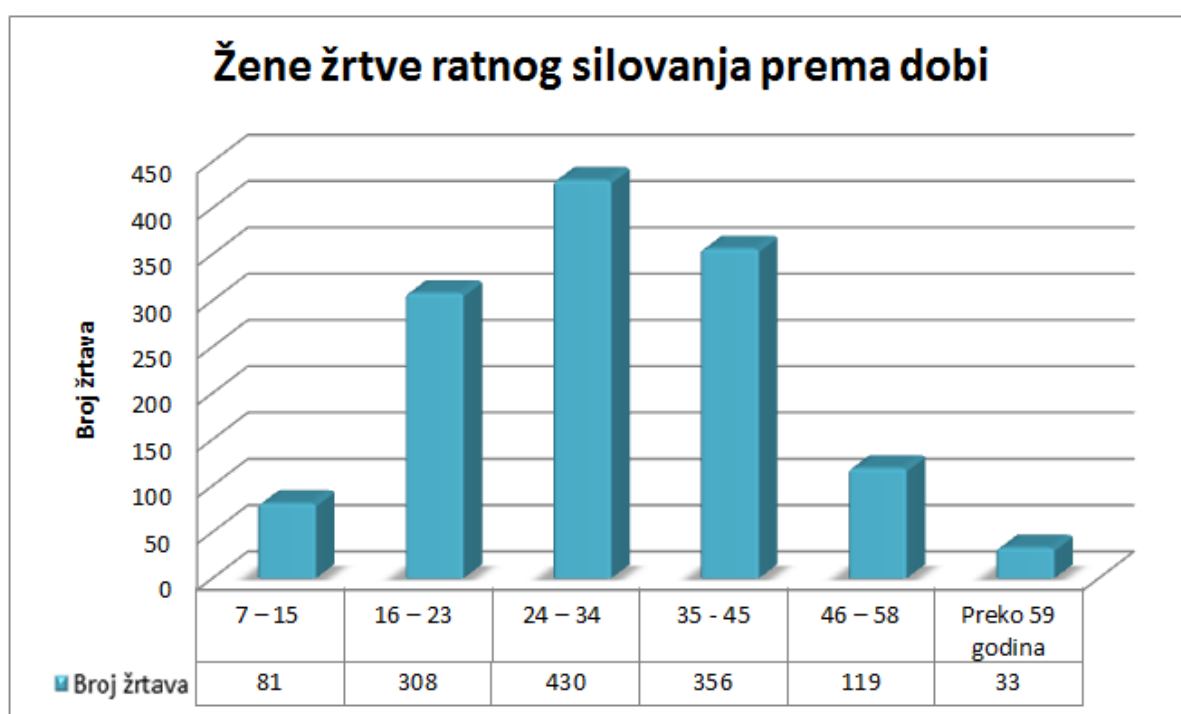
Imajući sve pomenuto u vidu bitno je spomenuti da su statističkom analizom obuhvaćene samo opštine sa najvećim brojem identifikovanih žrtava. Prema dostupnim podacima najveći broj i to 280 (15,25% od ukupnog broja) žena žrtava rata je u opštini Foča. Višegrad je druga po redu opština koja broji 235 (12,80%) od ukupnog broj žena žrtava ratnog silovanja. Treća opština sa najvećim brojem žena žrtava rata je Zvornik i to sa 124 žrtve(6,75%). Također, veliki zločini su se dešavali i u Vlasenici, Brčkom, Prijedoru i mnogim drugim opštinama širom Bosne i Hercegovine. Udruženje Žena - žrtva rata također je razvrstala žrtve ratnog silovanja prema dobi, što je prikazano u tabeli 2 i u Grafičkom prikazu žena žrtava ratnog silovanja prema dobi.

Tabela 2. Žene žrtve ratnog silovanja prema dobi

Životna dob	Broj žrtava, ukupno 1.327
7 – 15	81
16 – 23	308
24 – 34	430
35 – 45	356
46 – 58	119
Preko 59 godina	33

Izvor: Udruženje Žena - žrtva rata Sarajevo, 2017.

Grafik 2. Grafički prikaz žena žrtava ratnog silovanja prema dobi

Izvor: Udruženje Žena-žrtva rata Sarajevo, 2017.

Kada su u pitanju žene žrtve ratnog silovanja prema dobi, onda možemo konstatovati da je od 1.835 registrovanih žena po općinama, 1.327, dalo je potpune podatke⁵³ iz Tabele 2. i grafikona, najveći broj silovanih žena i to njih 430 (32,40%) pripadao dobnoj skupini od 24 do 34 godina. S druge strane 356 (26,82%) žena žrtava ratnog silovanja pripada dobnoj skupini od 35 do 45 godina. Imajući u vidu pomenute podatke iz ove dvije dobne skupine, tj. od 24 do 45 godina sa ukupnim brojem od 786 ili 69,22% od ukupnog broja silovanih žena, može se zaključiti da su u najvećem broju silovane žene u punoj fertilnoj dobi, tako da su zločinci namjerno nastojali da te žene pored torture silovatelja, ostanu u drugom stanju, kako bi rađale "srpsku decu", kao što je već rečeno u prethodnom dijelu ovog rada. Pored pomenutog, zločinci nisu ostavljali ni malodobnu žensku djecu. Čak 308 (23,21%) žena žrtava ratnog silovanja je pripadao dobnoj skupini od 16 do 23 godine, za što se može reći da su i one najvećim dijelom pripadale fertilnoj kategoriji. Shodno tome, kada se i one pridodaju pomenutoj punoj fertilnoj kategoriji onda bi to bilo ukupno 1.094 žena u punoj fertilnoj dobi ili 92,43% od ukupnog broja silovanih žena. Međutim, ono što zapanjuje jeste podatak da u ovoj skupini ima i 81 (6,10%) djevojčica koje su žrtve ratnog silovanja a pripadaju dobnoj skupini od 7 do 15 godina starosti.

Pored žena žrtava ratnog silovanja, poseban aspekt predstavlja silovanje i seksualno zlostavljanje muškaraca kao poseban oblik ponižavanja, degradacije i napada na identitet i položaj osobe u vlastitoj zajednici. Konkretno brojke muških žrtava ratnih silovanja su još uvijek nepoznate, i nažalost prema procjenama nikad nećemo znati tačne podatke.

Određene procjene navode da je to bilo preko 3.000 muškaraca silovano tokom rata, međutim, zasigurno određeni podaci ukazuju na mnogo veću brojku, jer najveći broj njih nastoji prikriti tu sramotnu epizodu iz vlastitog života. Pored svega, ipak su određeni smogli snage i prekinuli dugogodišnju šutnju o silovanju i dobrovoljno se priključili Udruženju Žena – žrtva rata, koje je u bazi ukupnih podataka svrstalo podatke žrtava muškaraca po općinama, što je prikazano u tabeli ispod, kao i Grafički prikaz muških žrtava po opštinama.

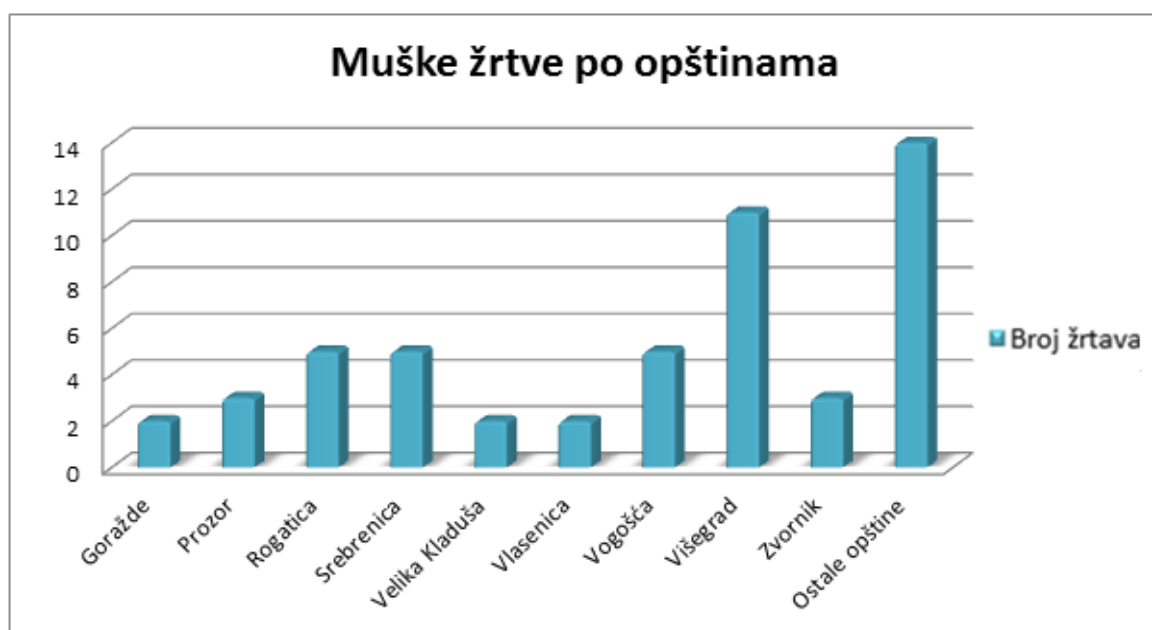
⁵³Prema izjavi iz Udruženja, 508 žena žrtava silovanja, nisu dale potpune podatke o godini rođenja, tako da u analizi po godišnjim grupama nismo mogli obuhvatiti svih 1.835.

Tabela 3. Identifikovane muške žrtve po opštinama

Opština	Broj žrtava
Goražde	2
Prozor	3
Rogatica	5
Srebrenica	5
Velika Kladuša	2
Vlasenica	2
Vogošća	5
Višegrad	11
Zvornik	3
Ostale opštine	14

Izvor: Udruženje Žena - žrtava rata Sarajevo, 2017.

Grafik 3. Grafički prikaz muških žrtava po opštinama

Izvor: Udruženje Žena – žrtva rata Sarajevo, 2017.

Prema statističkim podacima Udruženje je prikupilo 245 izjava muškaraca žrtava rata koji su prekinuli šutnju o silovanju i dobrovoljno se priključili Udruženju, koji dolaze iz 23 opštine.

Od toga, najveći broj priznanja dolazi iz Višegrada i to 11 (21,15%). Također, po 5 (9,61%) priznanja imamo iz Rogatice, Srebrenice i Vogošće. Kad su u pitanju ostale opštine, onda možemo istaći da su zanemarljive u odnosu na prethodno navedeno. Po dvije muške žrtve imamo iz Goražda, Velike Kladuše, Vlasenice. Sve ostale opštine broje po 1 mušku žrtvu ratnog silovanja, što smo prikazali u tabeli ispod, kao i Grafički prikaz muškaraca žrtava ratnog silovanja prema dobi.

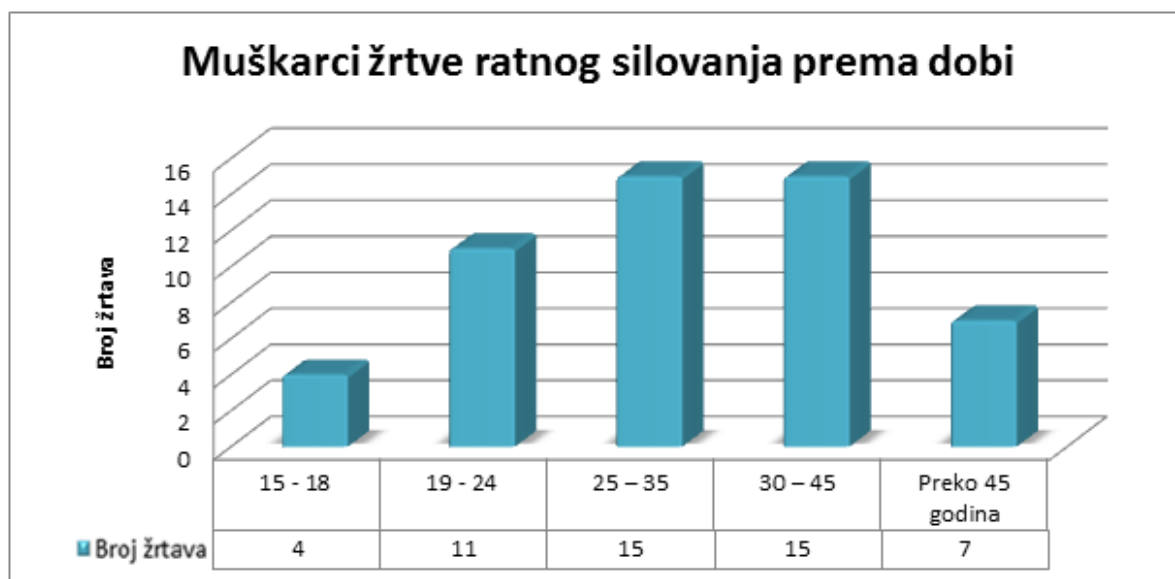
Tabela 4. Muškarci žrtve ratnog silovanja prema dobi

Životna dob	Broj žrtava	52
15 – 18	4	
19 – 24	11	
25 – 35	15	
30 – 45	15	
Preko 45 godina	7	
UKUPNO	52	

Izvor: Udruženje Žena- žrtva rata Sarajevo, 2017.

Muškarce žrtve ratnog silovanja smo predstavili u 5 dobnih skupina. Najveći broj žrtava ratnog silovanja pripada dobnoj skupini od 25 do 35 godina i to 15 (28,85%). Takođe, 15 (28,85%) žrtava ratnog silovanja pripadaju dobnoj skupini od 30 do 45 godina. 11 (21,15%) muškaraca koji su preživjeli navedenu vrstu torture pripadaju dobnoj skupini od 19 do 24 godine, što pripada najvitalnijoj skupini muške populacije, što su zločinci to sračunato zlorabili. Broj žrtava ratnog silovanja koji pripadaju dobnoj skupini preko 45 godina je 7, dok je broj žrtava koji pripadaju dobnoj skupini od 15 do 18 godina 4.

Grafik 4. Grafički prikaz muškaraca žrtava ratnog silovanja prema dobi

Izvor: Udruženje Žena-žrtva rata Sarajevo, 2017.

IV DIO: ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Traumatizacija i društvena stigmatizacija silovanih žena i djece rođene kao posljedice ratnog silovanja u Bosni i Hercegovini, jedna je od ključnih tema za multiplikacijski pristup u istraživanjima; društvenih, humanističkih, bioloških, psiholoških i medicinskih nauka. Traumatizacija i stigmatizacija žrtava silovanja, kao i djece, koja su došla na svijet kao produkt tog antisocijalnog čina, predstavlja permanentno stanje psihološkog linča. Kao vrlo važan društveni problem u postdejtonskom periodu, zasigurno zaslužuje da mu se i ovaj, kao i mnogi drugi naučni i stručni radovi posvete u smislu naučnoistraživačke akribije i da se dovede u kontekst najtežih ratnih zločina protiv života, časti i tjelesnog integriteta.

Polazeći od činjenice da su u periodu agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1992-1995. godine izvršeni brojni oblici zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava nad civilnim stanovništvom, ženama, djecom, starcima, ovaj rad fokusira čin silovanja, kao najmorbidnije sredstvo ratnog cilja. To de facto u ratnom ambijentu u Bosni i Hercegovini znači psihološko uništenje ljudskog dostojanstva i časti pripadnica bošnjačkog korpusa, ali i časti cijelog bošnjačkog korpusa. U tom smislu u ovom radu postavljena je generalna hipoteza koja glasi: da su "Žene žrtve silovanja tokom rata u Bosni i Hercegovini pored preživljene traume žrtve sukontinuirane stigmatizacije, koja ostavlja ozbiljne posljedice na žene- žrtve, te djecu rođenu iz takvog nasilnog čina, pa i njihove porodice, etničku pripadnost i cjelokupnu društvenu zajednicu", što je elaborirano u prvom dijelu ovog rada.

U prilog pomenutom, u drugom dijelu ovog rada fokusirana je činjenica da je seksualno nasilje nad ženama korišteno kao sredstvo agresije i genocida u Bosni i Hercegovini. U tom smislu treba istaći da se oko 80% silovanja dogodilo u zatočeničkim centrima, objektima, logorima, zatočeničkim podrumima, garažama, stanovima i drugim objektima u kojima su žene tretirane kao roblje, koje je zlorabljeno na najtežim fizičkim poslovima, poslugama, pa do seksualnog iskorištavanja na najzvjerskiji način. Tako je de facto glavni cilj sistematskog masovnog silovanja u Bosni i Hercegovini bio ratna strategija kojom se nastojalo ubrzati protjerivanje Bošnjaka iz pojedinih područja, ali i način da se do krajnosti obesčasti i ponizi cijeli bošnjački korpus. Takva strategija pored svega ima i svoje psihološki utemeljenje u atavizmu zvanom "turski kompleks", ali i u strategiji SRJ koja je dozirala takvu kontaminiranu

ideologiju srpskimekstremistima u Bosni i Hercegovini. To nije bilo samo posljedica ratnih konflikata i osvajanja, već dobro isplanirana i sistematska politika u kontekstu operacija prisilnog protjerivanja stanovništva.

Analizom žene žrtve ratnog silovanja prema dobi, možemo konstatovati da je od 1.835 registrovanih žena po općinama, njih 1.327, dalo je potpune podatke, te od tog broja, najveći broj silovanih žena, njih 430 (32,40%) pripadao dobnoj skupini od 24 do 34 godina. Zatim 356 (26,82%) žena pripadao je dobnoj skupini od 35 do 45 godina, te 308 (23,21%) žena žrtava ratnog silovanja pripadalo je dobnoj skupini od 16 do 23 godine, što sve ukupno iznosi 1.094 žena u punoj fertilnoj dobi ili 92,43% od ukupnog broja registrovanih silovanih žena. Međutim, ono što zapanjuje jeste podatak da pored ove tri skupine ima i 81 (6,10%) djevojčica koje su žrtve ratnog silovanja a pripadaju dobnoj skupini od 7 do 15 godina starosti. Kada bi se i ovaj posljednji podatak dodao uz prethodne grupe silovanih žena, onda bi krajnji zaključak bio da je broj silovanih žena od 7 do 45 godina bio 1.175 ili 98,53% od ukupno registrovanih silovanih žena. Takođe treba pomenuti dobnu skupinu od 46 do 58 godina, gdje je registrovano 119 silovanih žena (8,96%), te dobnu skupinu preko 59 godina, gdje su registrovane 33 žene (2,48%). Iz priloženih podataka jasno je zaključiti da su zločinci silovali u najvećem broju žene u punoj fertilnoj dobi i namjerno nastojali da te žene pored torture silovanja, ostanu u drugom stanju, kako bi rađale "srpsku decu".

Iako nijedan izvor, nijedna organizacija nema potpuno tačan broj silovanih žena i muškaraca, tokom agresorskog rata u Bosni i Hercegovini, procjenjuje se da je silovano najmanje 25.000 žena i preko 3.000 muškaraca. Do tačnog broja nemoguće je doći zbog toga što veliki broj silovanih žena i muškaraca još uvijek ne želi govoriti o tome, jer smatraju da će biti obilježeni tom stigmom, kojom se nataj način vraćaju u prošlost, na mjesto zločina i ponovo proživljavaju iste strahote. Zbog toga se samo okvirno može govoriti o broju silovanih žena, ali nema sumnje da je taj broj ogroman i on govori o tome kolike su razmjere zločina bile u Bosni i Hercegovini u toku agresije. Mnoge od tih žena su, kao posljedica silovanja, ostale u drugom stanju. Iako su bez objektivne krivice upale u stanje žrtve, konzervativno društvo umjesto empatije, na njih gleda kao na krivce a ne kao na žrtve. U stanju krivca i permanentne inhibicije u najvećem broju slučajeva žene su primorane da se odreknu neželjene djece. Tako su mnoge žene odbacile svoju neželjenu djecu odmah po porodu, a vrlo mali broj se odlučio ih zadržati. To pokazuje da ih naše društvo još uvijek nije spremno prihvatiti i zato se zovu nevidljiva djeca. Uzevši sve u obzir, ove sestigmatizirane majke bore preživjeti pod teškim teretom pitanja koje im postavljaju rodbina, prijatelji, komšije, poznanici i drugi, tako da se

same bore za svoj status u društvu koje ni skoro dvije decenije nakon što su ta djeca rođena, nema podatke o tome koliko ih ima, kako žive i treba li im pomoć.

U trećem dijelu ovog rada u kojem se govori o odnosu države i društva prema problemu silovanih žena i djece rođene kao posljedica silovanja, fokusirana su pitanja institucionalne brige koja se ogleda u okvirima socijalne zaštite i ekonomskog sistema, koji bi trebali u susretnom planiranju, ozakonjenju i pristupu žrtvama ratnog zločina silovanja, da se učine napori u skidanju stigme i ekonomskom obezbjeđenju tih osoba. Posebnu pažnju treba posvetiti ženama, koje su nakon čina silovanja zatrudnjele i rodile djecu koju sistem u našoj državi ne prepoznaje. Pored pomenutog u ovom radu su fokusirani i drugi oblici stigmatizacije sa kojima se žrtve zločina susreću tokom cijelog postdejtonskog perioda, prije svega u nevladinim organizacijama i sektoru ljudskih prava, sistemu zdravstvene zaštite, u pravnom sistemu sa akcentom na sudske procese, te stigmatizacija na porodičnom nivou, što smo nastojali fokusirati u ovom radu.

U rasvjetljavanju činjenica o problemima silovanih žena, poseban doprinos dalo je Udruženje Žena - žrtava rata sa svojom Bazom podataka silovanih žena i silovanih muškaraca po općinama i po godištim, ističući da je najveći broj žrtava ratnog silovanja muškaraca pripadao dobnoj skupini od 25 do 35 godina i to 15 (28,85%)., te njih 15 (28,85%) žrtava ratnog silovanja pripadaju dobnoj skupini od 30 do 45 godina, 11 (21,15%) muškaraca u skupini od 19 do 24 godine, što se jasno vidi da je cilj zločinaca bio najvitalnija dobna skupina, čime su ciljano uništavali bošnjačko biće. Udruženje Žena-žrtva rata je prikupilo 245 izjava muškaraca žrtava rata koji su prekinuli šutnju o silovanju i dobrovoljno se priključili Udruženju, koji dolaze iz 23 opštine.

Na osnovu svega navedenog sasvim je jasno u kojoj mjeri, kako i zašto je ogroman pečat stigmatizacije i do danas na kategoriji žena žrtava seksualnog nasilja, kao i na muškarcima i djeci, koja su rođena kao posljedica silovanja, u ovom radu, i pored svih otežavajućih okolnosti nemogućnosti da se prikupe svi relevantni podaci u potpunosti, dokazane su postavljene hipoteze o razmjerama zvjerskog zločina usmjerenog na civilni dio stanovništva Bosne i Hercegovine, a posebno na bošnjački korpus i posebno bošnjačke žene, koje su pretrpile masovna silovanja, te kao posljedicu toga izravno trpe posljedice traumatizacije i stigmatizacije.

Imajući u vidu sav trud u istraživanju ove problematike, nove činjenice i rezultati ovog rada zasigurno će biti dobra osnova za daljnja istraživanja i da će iznjedriti nove činjenice i nova saznanja, kao i otvoriti polje za nove političke obzire koji će doprinijeti unaprijeđenju statusa žena žrtava rata i djece rođene kao posljedice silovanja.

IZVORI I LITERATURA

I. RIJEČNICI, ENCIKLOPEDIJE

1. Anić Šime, Klaić Nikola i Domović Želimir (1998), Rječnik stranih riječi, Sani-plus, Zagreb.
2. Gatman Roj i Rif Dejvid (2003), Leksikon ratnih zločina, Samizdat B92, Beograd.

II. KNJIGE

1. Brownmiller, Susan (1995), Protiv naše volje: muškarci, žene i silovanje, Zagorka, Zagreb.
2. Bravo-Mehmedbašić Alma, Fadilpašić Senadin i Ljubović Senadin (2011), Vodič za pružanje pomoći silovanim i seksualno zlostavljanim osobama u periodu 1992-1995. godine, Udruženje Žena - žrtva rata Sarajevo.
3. Čekić, Smail (2007), Istraživanje žrtava genocida sa posebnim osvrtom na BiH, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo.
4. Čekić, Smail (2004), Agresija na Republiku BiH, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, KULT/B, Sarajevo.
5. Čekić Smail, Termiz Dževad i Mešić Muhamed (2007), Žrtve zločina u Sarajevu 1992-1996., Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, KULT/B, Sarajevo.
6. Čekić, Smail (2016), Dejtonski mirovni sporazum – Legalizacija genocida u Republici Bosni i Hercegovini, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo.
7. Činkin, Kristin (1994), Silovanje i seksualno zlostavljanje žena u međunarodnom pravu, Oxford.
8. Daidžić, Aida (2005), Silovanje kao strategija rata - Politika genocida u BiH, Udruženje Žena "Biser-International", Sarajevo.
9. Drakulić, Slavenka (2010), Kao da me nema, Profil Multimedija, Zagreb.

10. Džunuzović, Anes (2011), "Lanet olsun", UG Mladi Muslimani, Sarajevo.
11. Đuderija, Saliha (2015), Monografija o ratnom silovanju i seksualnom zlostavljanju u ratu u BiH Udruženje Žena - žrtve rata, Udruženje mladih "ForSa", Sarajevo.
12. Gatman, Roy (1994), Svjedok genocida, Durieux, Zagreb.
13. Hagen, Kristine (2010), The Nature and Psychosocial Consequences of War Rape for Individuals and Communities, Department of Educational University of Alberta, Edmonton, Canada.
14. Yuval – Davis, Nira (2004), Rod i nacija, Ženska infoteka, Zagreb.
15. Ler - Sofronić, Nada (2008), Nasilje nad ženama u ogledalu medija. Sarajevo: Centar "Žena i društvo", Sarajevo.
16. Libby Tata Arcel, Kučukalić Abdulah, Popović Sabina, Bravo- Mehmedbašić Alma (2003), Tretman preživjelih torture i traume u postratnom društvu, Medicinski fakultet Sarajevo, Sarajevo.
17. Mamula, Maja (2005), Seksualno nasilje - teorija i praksa, Ženska soba – Centar za seksualna prava, Zagreb.
18. Mladenović, Lepa (2005), Silovanje u ratu-odgovornost države. Ženski međunarodni tribunal ratnih zločina Japana za vojno i seksualno ropstvo, Žene u crnom, Beograd.
19. Mazowiecki, Tadeus (2007), Izvještaji 1992-1995, Univerzitet u Tuzli i Istraživačko - dokumentacioni centar Sarajevo, PrintCom Tuzla.
20. Šestanović, Muhamed (2000), Zločini nad psihičkim integritetom djece, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo.
21. Termiz, Dževad (2003), Metodologija društvenih nauka, TKD Šahinpašić, Sarajevo.
22. Tešanović, Jasmina (2004), Balkan ne postoji, Feministička izdavačka kuća 94, Beograd.
23. Udruženje Žena - žrtva rata (2011), Vodič za pružanje pomoći silovanim i seksualno zlostavljanim osobama u periodu od 1992-1995, Sarajevo.
24. Vranić, Seada (1996), Pred zidom šutnje, Antibarbarus, Zagreb.
25. Zečević, Miodrag i Popović Jovan (1999), Dokumenti iz istorije Jugoslavije III tom - Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača iz Drugog Svetskog rata, Arhiv Jugoslavije:Printer komerc, Beograd.

III. ČLANCI I ZBORNICI

1. Forel, Mireya (2012), Nasilje nad ženama u vremenima rata – nasilje kao oružje rata u: Žene za mir. Beograd: Žene u crnom.
2. Garibović, Dženet (1996), Smrt je bila bolja: ratni zločin masovnog silovanja u Hrvatskoj i BiH – sredstvo srpske genocidne politike, Preporod, Zagreb.
3. Godinjak, Edhem (1997), Zločini u koncentracionim logorima, u: Genocid u Bosni i Hercegovini 1991-1995, Zbornik radova s Međunarodnog kongresa za dokumentaciju genocida u Bosni i Hercegovini 1991-1995, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo; Gesellschaft für bedrohte Völker – International, Göttingen; Human rights Group for Bosnia, Kuala Lumpur, Sarajevo.
4. Grupa autora (2003), Torture u BiH za vrijeme rata 1992.-1995., Savez logoraša BiH, Centar za istraživanje i dokumentaciju, Sarajevo.
5. Grupa autora (1999), Grijeh šutnje - Rizik govora, Zbornik radova međunarodne konferencije održane u Sarajevu 10.11. marta 1999. godine pod nazivom " Kršenje ljudskih prava žena u BiH tokom rata (92-95)", Komisija za prikupljanje činjenica o ratnim zločinima u BiH, Sarajevo.
6. Muratbegović, Amra (2011), Specifičnosti u formiranju grupa u zajednici, Zbornik radova Vol.3 Rehabilitacija žrtava torture, UG Vive Žene, Tuzla.
7. Rodrig, Džordž (2003), Seksualno nasilje; porobljavanje i prisilna prostitucija, Leksikon ratnih zločina, Samizdat B92, Beograd, priredili; Roj Gatman i Dejvid Rif.
8. Stiglmajer, Aleksandra (2003), Seksualno nasilje:sistematsko silovanje, Leksikon ratnih zločina, Samizdat B92, Beograd, priredili; Roj Gatman i Dejvid Rif.
9. Šarac, Arina (1992), Agresorski zločini nad ženama, Oslobođenje, izdanje 13. novembar.1992, Državni arhiv BiH.
10. Vive Žene (2007), Kontekstualni pristup strahu, traumi i gubitku, Program Evropske unije za prevenciju torture u BiH, Tuzla.
11. Žiga, Jusuf (1999), Silovanje žena kao sredstvo agresije i genocida u BiH, Grijeh šutnje - Rizik govora, Zbornik radova međunarodne konferencije održane u Sarajevu 10-11 marta 1999. pod nazivom Kršenje ljudskih prava žena u Bosni i Hercegovini tokom rata 92-95 Sarajevo.

IV. INTERNET

1. Brošura Udruženja Žena - žrtva rata, <http://www.zena-zrtva-rata.ba/mcd/?mod-article&cat-Onama&article-119>, pristupljeno, 28. februar 2018.
2. Krivični zakon SFRJ, Čl 142. str. 25. Dostupno na web stranici: http://adattar.adatbank.transindex.ro/Serbia/Krivicni_zakon_Jugoslavije.pdf, pristupljeno stranici, 19.11.2017.
3. Krivični zakon BiH, 2003., Prečišćeni nezvanični tekst, Službeni glasnik Bosne i Hercegovine br. 3/03, 32/03, 37/03, 54/04, 61/04, 30/05, 53/06, 55/06, 32/07, 8/10, zločini protiv čovječnosti, član 172. Dostupno na web stranici: <http://legalist.ba/wp-content/uploads/2014/02/Krivicni-zakon-BiH-neslužbeni-precisceni-tekst.pdf>, pristupljeno, 28. 5. 2018.
4. Macić, Bećir, Genocidni akti nad Bošnjacima u logorima i drugim mjestima zatočenja, IbnSina.naučnoistraživački institut, Sarajevo <http://www.ibnsina.net/bs/component/content/article/448-genocidni-akti-nad-bosnjacima-u-logorima-i-drugim-mjestima-zatočenja.html>, pristupljeno, 23. februara 2016.
5. Mladenović, Lepa. Silovanje u ratu – ratne traume žena – SOS TELEFON, Beograd, 1998. [www.sostelefon.org.rs/...Silovanje u ratu.doc](http://www.sostelefon.org.rs/...Silovanje%20u%20ratu.doc), pristupljeno 21. juna 2017.
6. Omeragić, Merima, Kao da me nema: Militaristička cenzura ženskog roda Zeničke sveske, Zenica, 2015, br. 21/15 Časopis za društvenu fenomenologiju i kulturnu dijalogiku, pristupljeno, 10.06. 2017.
7. Omeragić, Merima, Patrijarhat, nasilje, politika, O ratnom seksualnom nasilju nad ženama u Bosni i Hercegovini Dostupno na: http://www.institut.genocid.unsa.ba/pdf/Patrijarhat_nasilje_politika.pdf, pristupljeno, 07.05.2017.
8. Patrijarhat nasilje, politika.pdf., pristupljeno, 07.05.2017.
9. Posttraumatski stresni poremećaj (PTSP)- oblik je psiholoških posljedica izlaganja stresnim doživljajima, koji uključuju smrtnu opasnost, ozbiljne fizičke povrede ili prijetnju psihičkom ili fizičkom integritetu osobe, koje ta osoba doživljava krajnje traumatično ,<http://www.nimh.nih.gov/health/topics/post-traumatic-stress-disorder-ptsd/index.shtml>, pristupljeno, 24. novembra 2016.
10. Savez logoraša BiH, <http://logorasibih.ba/>, pristupljeno, 20.aprila 2016.
12. Statut ICTR-a, zločini protiv čovječnosti, str. 61, <http://www.unictr.org/Portals/0/EnglishLegal/Statute/2010.pdf>, pristupljeno, 28 februara 2018.
13. Seifert, Ruth; War and Rape: Analytical Approaches. Geneva, Switzerland: Women's International League for Peace and Freedom(WILPF),1993., preuzeto sa

stranice: http://wilpf.org/wpcontent/uploads/2014/08/1992_War_and_Rape.pdf, pristupljeno 21. jula 2017.

14. Seyler, Michelle 2012, Rape in conflict: Battling the impunity that stifles its recognition, *AsAJusCogenshumanright*, <http://blogs.law.gonzaga.edu/gjil/2012/01/rape-in-conflict-battling-the-impunity-that-stifles-its-recognition-as-a-jus-cogens-human-right/>, pristupljeno 4. decembra 2016.
15. Službeni vesnik Prezidijuma narodne skupštine FNRJ, br. 2/50, Konvencija o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida, član II stavke 1. http://www.institutgenocid.unsa.ba/userfiles/file/Konvencija_o_sprjecavanju_i_kaznjavanju_zlocina_genocida.pdf, pristupljeno, 14. januara 2017.
16. Šoštarić, Maja, Život u sjeni: žrtve rata i rodno osjetljiva istina, pravda, reparacije i garancije neponavljanja u Bosni i Hercegovini, Impunity Watch, 2012 [http://www.impunitywatch.org/docs/Gender_IW_BiH_report_\(BCS\).pdf](http://www.impunitywatch.org/docs/Gender_IW_BiH_report_(BCS).pdf), pristupljeno, 20 jula 2017.
17. Tahirovic, Murat, Logori za silovanje u Bosni i Hercegovini, predavanje. Dostupno na: http://novi.zzi.at/files/tahirovic_molila_sam.pdf, pristupljeno, 07. maja 2017.